महाराष्ट्र शासन

हातमागावरील तिडके समितीचा

अहवाल

१९७१

शासकीय मध्यवर्ती मुद्रणालय
मुंबई

महाराष्ट्र शासन

हातमागावरील तिडके समितीचा

अहवाल

१९७१

शासकीय मध्यवर्ती मुद्रणालय
मुंबई

किंमत ६५ पैसे

कामगार तथा ग्रामविकास मंत्री,
महाराष्ट्र शासन,
सचिवालय, मुंबई-३२,
दिनांक १ जुलै १९७१.

प्रेषक,

श्री. न. म. तिडके,
कामगार तथा ग्राम विकास मंत्री आणि
अध्यक्ष, हातमाग समिती.

प्रति

मुख्य मंत्री,
महाराष्ट्र, राज्य, मुंबई.

महोदय,

महाराष्ट्र शासनाने जानेवारी १९७१ मध्ये, राज्यातील हातमाग उद्योगाच्या अडचणींची पहाणी करुन त्या सोडविण्याकरतां नियुक्त केलेल्या समितीचा अहवाल सादर करतांना मला आनंद होत आहे.

२ हातमाग विणकरांना चांगल्या रोजगारीचे अन्य मार्ग उपलब्ध होईतोपर्यंत राज्यातील हातमाग उद्योग आणि रोजगार सुस्थितीत ठेवण्यासाठी शासनाला त्या अनुषंगाने जे निर्णय घ्यावे लागतील ते घेतांना प्रस्तुत अहवाल उपयुक्त ठरेल अशी समितीला आशा आहे.

आपल्या वाढदिवसानिमित्त आम्हां सर्वांच्या शुभेच्छा.

आपला विश्वासू,

न. म. तिडके,
कामगार तथा ग्राम विकास मंत्री आणि
अध्यक्ष हातमाग समिती.

अनुक्रमाणिका

			पृष्ठ
भाग १	..	प्रस्तावना	१
भाग २	..	महाराष्ट्र राज्यातील हातमाग उद्योगाची सद्य:स्थिती	५
भाग ३	..	प्रशासनिक संघटनात्मक रचना	७
भाग ४	..	कच्च्या मालाचा पुरवठा आणि तयार मालाची विक्री	९
भाग ५	..	हातमागाच्या तुलनेने यंत्रमाग	१३
भाग ६	..	उत्पादनातील समस्या	१४
भाग ७	..	आर्थिक सहाय्याविषयी अस्तित्वात असलेली योजना	२२
भाग ८	..	पणन्	२८
भाग ९	..	निष्कर्ष व शिफारशींचा सारांश	३०
जोडपत्र एक	..	समितीच्या सभांविषयी	३६
जोडपत्र दोन	..	समितीच्या आंध्र प्रदेश आणि तामीळनाडू राज्यांतील दौऱ्याचा तपशील	४२
जोडपत्र तीन	..	समितीचा अंतरीम अहवाल	४३
जोडपत्र चार	..	महाराष्ट्र राज्यातील सहकारी सूत गिरण्यांची सूची	५५
जोडपत्र पाच	..	मराठवाडा यंत्रमाग प्रकल्पाचा स्थूल आराखडा	५६

भाग १

प्रस्तावना

१.१ महाराष्ट्रातील १·८५ लाख हातमाग, राज्यातील १० लाखांपेक्षा अधिक व्यक्तींना उपजीविकेचे साधन पुरवित असल्यामुळे, महाराष्ट्रातील हातमाग उद्योगाने प्रमुख स्थान मिळवले आहे. ९८,०५० हातमाग सहकारी क्षेत्रात आहेत व ८६,९५० खाजगी क्षेत्रात आहेत. महाराष्ट्रातील हातमाग विणकर हे प्रामुख्याने पुढील विभागांत आहेत:—

१. नागपूर विभाग—यात नागपूर, भंडारा, अमरावती व चंद्रपूर या जिल्ह्यांचा समावेश होतो.

२. पश्चिम महाराष्ट्र—यात सोलापूर, अहमदनगर, पुणे, धुळे, नाशिक व जळगाव या जिल्ह्यांचा समावेश होतो.

३. मराठवाडा विभाग—यात परभणी, नांदेड व औरंगाबाद या जिल्ह्यांचा समावेश होतो. हातमाग विणकरांना कापड गिरण्या व तसेच, यंत्रमाग यांच्या असमान स्पर्धेला तोंड द्यावे लागत असल्यामुळे, त्यांना, त्यांनी उत्पादन केलेल्या मालाची किफायतशीर किंमत मिळत नाही. परिणामी, काही विणकरांना हा धंदा सोडावा लागतो व दुसरा व्यवसाय स्वीकारावा लागतो. तसेच त्यांना बेकारीच्या समस्येलाही तोंड द्यावे लागते. कोणत्याही परिस्थितीत, हातमाग विणकराला पुरेसे निर्वाह वेतन मिळत नाही याबद्दल शंकाच नाही. या धंद्याला तोंड द्याव्या लागणाऱ्या समस्या सोडविण्याचे महत्त्व व निकड लक्षात घेऊन हातमाग विणकरांच्या समस्यांचे विचार करण्यासाठी व त्यावर उपाय शोधून काढण्यासाठी एक उच्च पातळीवरील समिती नेमणे महाराष्ट्र शासनाला आवश्यक वाटले. समितीने, हातमाग उद्योगाला तोंड द्याव्या लागणाऱ्या सर्व समस्यांचा विचार करावयाचा असल्यामुळे व त्यावर उपाय शोधून काढावयाचे असल्यामुळे, तिला कोणतेही ठराविक असे विषय देण्यात आलेले नव्हते.

समितीची घटना

१.२ शासन निर्णय, उद्योग व कामगार विभाग, क्रमांक एचआयसी-१०७१/१६६३३७/टेक्स-सेल, दिनांक २३ जानेवारी १९७१, खालीलप्रमाणे आहे:—

"शासन निर्णय.—हातमाग विणकरांच्या समस्यांचा विचार करण्यासाठी व त्यावर उपाय शोधून काढण्यासाठी १८ नोव्हेंबर १९७० रोजी महाराष्ट्र शासनाने एक

समिती स्थापन केली. त्या समितीचे अध्यक्ष व सभासद खाली दर्शविल्याप्रमाणे आहेत.—

(१) श्री. न. म. तिडके, कामगार व ग्रामविकास मंत्री .. .. .. अध्यक्ष

(२) श्री. यशवंतराव मोहिते, सहकार मंत्री .. .. .. सभासद

(३) श्री. त्रिबकराव देशमुख (पारवेकर), राज्यमंत्री (उद्योग, विद्युत, माहिती व प्रसिद्धी आणि वन). .. .. सभासद

(४) श्री. आर. व्ही. बेत, विधानसभा सदस्य .. .. .. सभासद

(५) श्री. नामदेवराव हेडाऊ .. .. .. सभासद

(६) श्री. धारेवार (३-१२-१९७० रोजी घेतलेल्या बैठकीत समितीने सदस्य म्हणून स्वीकारलेले). सभासद

२. श्री. एस. एच. ठक्कर, उपसचिव, कृषि व सहकार विभाग यांनी वर नमूद केलेल्या समितीचे सभासद सचिव म्हणून काम करावे व श्री. [illegible], वस्त्र-निर्माण अधिकारी, उद्योग व कामगार विभाग, यांनी समितीचे सहसचिव म्हणून काम करावे. सहनिबंधक, सहकारी संस्था (सहायो) व उपसचिव (वस्त्रनिर्माण), उद्योग व कामगार विभाग यांना समितीवर स्थायी निमंत्रित म्हणून नामनिर्देशित करावे.

३. हातमाग विणकरांच्या समस्यांचा विचार करणे व त्यांवर [illegible] हे या समितीचे कार्य राहील. समितीला सभासद स्वीकृत करून घेण्याचा अधिकार राहील. समितीने आपला अहवाल दोन महिन्यात सादर करावा."

समितीची मुदत

१.३ समितीने तिची नियुक्ती झाल्यापासून दोन महिन्यांत आपला अहवाल सादर करावा अशी अपेक्षा होती. लोकसभेची मध्यावधि निवडणूक मार्च १९७१ मध्ये घेण्यात आल्यामुळे समितीला आपला अहवाल विहित कालावधीत सादर करणे शक्य नव्हते. तथापि,

५ फेब्रुवारी १९७१ रोजी अंतरिम अहवाल सादर केला. त्यानंतर शासनाने, समितीची मुदत १५ जुलै, १९७१ पर्यंत वाढवून दिली.

चौकशीची पद्धती

१.४. समितीला प्रश्नावली काढणे आवश्यक वाटले नाही. तिने आवश्यक चौकशी-साठी पुढील पद्धती अनुसरण्याचा निर्णय घेतला :—

(१) हातमाग व संलग्न बाबींवरील पूर्वीच्या अहवालांचा अभ्यास.

(२) सहकारी व खाजगी क्षेत्रातील विणकरांच्या जास्तीत जास्त प्रतिनिधींशी चर्चा.

(३) महाराष्ट्र राज्यातील व राज्याबाहेरील प्रमुख हातमाग केंद्रांना भेटी देऊन प्रत्यक्ष अभ्यास करणे.

१.५. पहिल्या पद्धतीप्रमाणे, समितीला उपलब्ध करून दिलेल्या पुढील अहवालांचा अभ्यास करणे शक्य झाले :—

(१) वस्तुस्थिती निष्कर्ष समितीचा अहवाल (हातमाग व गिरण्या), १९४१ (भारत सरकार).

(२) प्रादेशिक औद्योगिक समितीच्या वस्त्रनिर्माण उद्योग उपसमितीचा अहवाल, मुंबई, १९४६ (मुंबई शासन).

(३) सोलापूर हातमाग विणकर चौकशी समितीचा अहवाल, १९४७ (मुंबई शासन).

(४) सुताचे उत्पादन व हातमाग धंद्याला सुताचा पुरवठा याच्याशी संबंधित असलेल्या समस्यांचा विचार करण्यासाठी नियुक्त केलेल्या समितीचा अहवाल, १९५१ (मुंबई शासन).

(५) सुती कापड वस्त्रनिर्माण चौकशी समितीचा अहवाल (कानुंगो समिती)—१९५२ (भारत सरकार).

(६) यंत्रमाग चौकशी समिती १९५५ चा अहवाल (मुंबई शासन).

(७) हातमाग कार्याभ्यास गटाचा अहवाल, १९६४ (भारत सरकार).

(८) अशोक मेहता समितीचा यंत्रमागावरील अहवाल, १९६६ (भारत सरकार).

(९) वानखेडे समितीचा हातमागावरील अहवाल, १९६६ (महाराष्ट्र शासन).

(१०) महाराष्ट्र शासनाने नियुक्त केलेल्या सुतीकापड वस्त्रनिर्माण समितीचा अहवाल, १९६८.

(११) वटावाच्या गैरवापराचे अन्वेषण करण्यासाठी महाराष्ट्र शासनाने नियुक्त केलेल्या समितीचा अहवाल, १९६८.

१.६. दुसऱ्या पद्धतीत, समितीने नागपूर, सोलापूर व नांदेड येथे बैठका घेतल्या. तेथे त्या त्या विभागातील सहकारी व खाजगी क्षेत्रातील विणकरांच्या प्रतिनिधींना चर्चा करण्यासाठी व त्यांचा दृष्टीकोन मांडण्यासाठी निमंत्रित करण्यात आले होते. घेतलेल्या बैठका व त्यांना उपस्थित राहिलेले प्रतिनिधी यांचे तपशील " जोडपत्र एक " मध्ये दिले आहे.

१.७. तिसऱ्या पद्धतीमध्ये, समितीने नागपूर, सोलापूर व नांदेड येथील हातमाग केंद्रे व हातमाग विणकरांची निवास केंद्रे यांना भेटी दिल्या. शिवाय, समितीने आंध्र प्रदेश व तामिळनाडू राज्यांचेही दौरे केले. समितीच्या आंध्र प्रदेश व तामिळनाडू येथील प्रवास विषयक तपशील " जोडपत्र दोन " मध्ये आहे.

ऋणनिर्देश

१.८. महाराष्ट्र राज्यातील हातमाग विणकर संस्थांचे अध्यक्ष व इतर पदाधिकारी, तसेच खाजगी क्षेत्रातील हातमाग विणकरांचे प्रतिनिधी यांनी आपला बहुमोल सल्ला देऊ केला व चर्चेसाठी समितीच्या निमंत्रणास प्रतिसाद दिला याबद्दल समिती कृतज्ञता व्यक्त करीत आहे. तसेच तामिळनाडू व आंध्र प्रदेश राज्यांमध्ये समितीने केलेल्या दौऱ्याच्या वेळी तेथील शासनाने उपलब्ध करून दिलेल्या सर्व सुविधांबद्दल समिती तामिळनाडू व आंध्र प्रदेश शासनाचे आभार मानीत आहे. तामिळनाडू व आंध्र प्रदेशातील सहकारी संस्था व खाजगी संस्था यांच्या प्रतिनिधीचे देखील समितीने त्यांच्या संस्थांना भेटी दिल्या त्यावेळी त्यांनी दिलेला त्यांचा बहुमोल वेळ व सल्ला याबद्दल आभार मानणे उचित ठरेल. वैयक्तिक गैरसोय व कामाचा ताण सोसूनही कर्मचारीवर्गाने अल्पावधीत एवढे काम केल्याबद्दल समिती त्यांचे देखील आभार मानीत आहे.

अंतरिम अहवाल

१.९. यापूर्वी, समितीने दिनांक ५ फेब्रुवारी १९७१ रोजी अंतरिम अहवाल सादर केल्याचा उल्लेख करण्यात आलेला आहे. या अंतरिम अहवालामध्ये " जोडपत्र तीन " विदर्भ भागातील हातमाग उद्योगास तोंड द्याव्या लागणाऱ्या कठीण समस्यांपैकी काहींचा मुख्यत्वेकरून परामर्श घेण्यात आला असून त्यासंबंधी समितीने ८ विशेष शिफारशी केल्या आहेत. समितीने केलेल्या शिफारशींपैकी बहुतेक शिफारशी शासनाने स्वीकारल्या आहेत याची नोंद घेताना समितीला आनंद होत आहे व त्याबद्दल ती राज्य शासनाचे आभार मानीत आहे.

* * *

भाग २

महाराष्ट्रातील हातमाग उद्योगाची सध्याची स्थिती

२.१. यंत्र उद्योगाच्या या युगात हातमाग उद्योगास अवघड समस्यांना तोंड द्यावे लागत आहे. हातमाग उद्योगाला मूल्य, दर्जा व डिझाईन यासारख्या कित्येक बाबतीत संघटित कापड गिरण्यांबरोबर स्पर्धा करावी लागते. विणकरांचा दीर्घकालीन कर्जबाजारीपणा, किंमतीमधील चढउतार व सुताची अनिश्चित उपलब्धता हे त्यांच्यासमोर असलेले इतर प्रश्न आहेत. यंत्रमाग क्षेत्राशीदेखील या उद्योगाला अटीतटीची स्पर्धा करावी लागते. महाराष्ट्रात सुमारे १,४०,००० प्राधिकृत यंत्रमाग आहेत. यंत्रमाग पुरवण्याबाबत हातमाग विणकरांची फार मोठी मागणी आहे. यंत्रमाग विणकर हातमाग विणकरापेक्षा अधिक मालाचे उत्पादन करू शकतो. परिणामी, तो आपला माल थोड्याशा स्वस्त दराने विकू शकतो. त्यामुळे, हातमाग विणकरांकडून यंत्रमागांकरिता वाढत्या प्रमाणात मागण्या येत आहेत. दुर्दैवाने, चौथ्या पंचवार्षिक योजनेनुसार महाराष्ट्राच्या वाटणीला आलेल्या यंत्रमागांची एकूण संख्या फक्त ७,३०० आहे. या दराने संपूर्ण परिवर्तन होण्यासाठी कित्येक पंचवार्षिक योजना लागतील. म्हणून, हातमाग उद्योगाचे प्रश्न परिणामकारक रीतीने व जोमदार प्रयत्न करून सोडवावे लागतील हे उघड आहे. विदर्भ भागातील किंवा मराठवाडा किंवा पश्चिम महाराष्ट्र भागातील हातमाग विणकरांच्या एखाद्या वसाहतीला सहज भेट दिली तरी, आज हातमाग विणकर दारिद्र्यात पिचत असल्याचे दिसून येईल. ५ किंवा ६ जणांच्या कुटुंबाकडे बहुधा फक्त एक किंवा दोनच माग असतात व ते देखील अगदी जुन्यापुराण्या पद्धतीचे. प्रत्येक मागावर दरदिवशी जास्तीत जास्त फक्त ३ ते ४ रुपये इतके वेतन मिळू शकते. माग चालवण्यासाठी विणकराला, त्याच्या कुटूंबातील सर्व व्यक्तींचे सहाय्य घ्यावे लागते हेसुद्धा लक्षात ठेवावे. यावरून असे दिसून येईल की, ५ माणसांचे कुटूंब असलेल्या विणकरास दरमहा ७५ ते १०० रुपये एवढ्या तुटपुंज्या उत्पन्नावर चरितार्थ चालवावा लागतो. सरकारी कार्यालयातील चपराशीदेखील दरमहा १७० रुपये मिळवू शकतो. शिवाय, चपराशाच्या कुटुंबातील इतर व्यक्तींना स्वतंत्रपणे कमाई करणे शक्य असते. याप्रकारे, आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतिकदृष्ट्या हातमाग विणकर हा समाजातील एक अत्यंत उपेक्षित जीव आहे. हातमाग उद्योगास कापड गिरण्या व यंत्रमाग यांच्याबरोबर जरी असमान स्पर्धा करावी लागत असली तरी हातमाग विणकरांची परिस्थिती सुधारता येणार नाही असा त्याचा अर्थ होत नाही. आंध्र

प्रदेशातील हैदराबाद येथून सुमारे २५० मैलांवर असलेल्या येम्मिगनूर या हातमाग वसाहतीला भेट देण्याची सुसंधी समितीला प्राप्त झाली होती. येम्मिगनूर येथील हातमाग विणकर, १९३८ मध्ये स्थापन झालेल्या संस्थेचे सभासद असून आज त्यांना समाधानकारक आर्थिक व सामाजिक दर्जा प्राप्त झालेला आहे. संस्थेच्या कार्यकुशल व्यवस्थापनाखाली विणकरांना समाधानकारक निवासव्यवस्था, आधुनिक उपसाधने असलेले माग, रंगाईच्या व रेशमित करण्याच्या सुविधा उपलब्ध करून देण्यात आलेल्या आहेत. वसाहतीमध्ये एका बालोद्यानाची तरतूद केलेली आहे व त्याखेरीज, शैक्षणिक व वैद्यकीय सोयी देखील पुरविण्यात आलेल्या आहेत. उत्पादन व खरेदी-विक्री यांची संस्थेने काळजी घेतलेली आहे व परिणामी विणकरांना निर्वाह वेतन मिळवणे व विवाह इत्यादीसारख्या सामाजिक प्रयोजनांकरितासुद्धा काही निधी मिळणे शक्य झाले आहे. म्हणून, समिती अशा निर्णयाप्रत येऊन पोहोचली आहे की, खालील बाजूंकडे पुरेसे लक्ष दिल्यास हातमाग विणकरास निर्वाह वेतन न मिळण्यास काही कारण उरणार नाही :—

(१) प्रशासनिक संघटनात्मक रचना.

(२) उत्पादन.

(३) शासन व बँका यांच्याकडून आर्थिक सहाय्य.

(४) खरेदी-विक्री.

* * *

भाग ३

प्रशासनिक संघटनात्मक रचना

३.१. यापूर्वीच दर्शविल्याप्रमाणे, महाराष्ट्र राज्यातील हातमाग विणकर, सहकारी क्षेत्रातील व खाजगी क्षेत्रातील अशा दोन वर्गात मोडतात. हातमागांपैकी ५० टक्केपेक्षां अधिक हातमागांचा सहकारी क्षेत्रामध्ये समावेश होतो. म्हणून, हातमाग विणकरांना त्यांच्या सर्व समस्या सोडवण्यासाठी सहकार विभागाची मदत घ्यावी लागते. वित्तीय सहाय्य अखिल भारतीय हातमाग मंडळाने पुरस्कृत केलेल्या विविध योजनांन्वये उपलब्ध होते किंवा रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाच्या योजनेखाली सहकारी बँकांकडून मिळते. हा एक सर्वात महत्वाचा प्रश्न आहे. आज महाराष्ट्रामध्ये सहकार विभागाचे प्रमुख सहकार आयुक्त व निबंधक, सहकारी संस्था हे आहेत. कृषि पत कर्ज, खरेदी-विक्री, प्रक्रिया, दुग्धशाळा, मत्स्यव्यवसाय, औद्योगिक, कामगार कंत्राट, वन कामगार, सहकारी संस्था, इ. प्रकारच्या सर्व सहकारी संस्थांसाठी त्यांनी मित्र, तत्वज्ञ व मार्गदर्शक म्हणून काम करावे अशी अपेक्षा आहे. ३० जून १९७० रोजी महाराष्ट्रातील सहकारी संस्थांची एकूण संख्या ४१,३६२ होती. इतर क्षेत्रातील संस्थांची मोठी संख्या लक्षात घेता सहकार आयुक्त व निबंधक, सहकारी संस्था हे हातमाग विणकर संस्थांकडे कितपत लक्ष देऊ शकतील याची कल्पनाच केलेली बरी. हातमाग विणकर संस्थांना काही विशेष समस्यांना तोंड द्यावे लागत आहे व त्यावर अत्यंत जवळून व बारकाईने लक्ष देणे आवश्यक आहे. म्हणून, हे उघड आहे की, जर त्यांच्या प्रश्नांकडे समाधानकारकपणे लक्ष पुरवावयाचे असेल तर एक स्वतंत्र अधिकारी व त्याच्या मदतीला आवश्यक कर्मचारीवर्ग यांची नेमणूक करणे आवश्यक ठरेल. तामिळनाडू व आंध्र प्रदेश या राज्यांमध्ये एक स्वतंत्र हातमाग संचालनालय स्थापन करण्यात आलेले आहे. तामिळनाडूमधील संचालनालयाची स्थापना काही वर्षांपूर्वी झाली. महाराष्ट्रामध्ये सहकारी क्षेत्रातील हातमागाखेरीज १९ सहकारी सूत गिरण्या व सुमारे १,४०,००० यंत्रमाग आहेत. "जोडपत्र चार" मध्ये सूत गिरण्या, त्यांची क्षमता इत्यादि तपशील दिले आहेत. ग्राहकांच्या ५ सूत गिरण्या असून उत्पादकांच्या १४ सूत गिरण्या आहेत. या सूत गिरण्यांनाही अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागते आणि या गिरण्यांकडे पुरेसा चाल्या नसल्यामुळे बऱ्याचशा समस्या उद्भवतात. या सूत गिरण्यांचे काम सुरळितपणे व कार्यक्षमतेने चालू राहिले तर त्यामुळे हातमाग उद्योगास मदत होईल. कारण त्यामुळे विणकरांना वाजवी किमतीत सूत मिळू शकेल. म्हणून समितीस असे वाटते की, हातमाग उद्योग व सहकारी सूत गिरण्या

यांच्या समस्या परस्पर संबंधित आहेत आणि म्हणून त्यांच्यावर स्वतंत्र संचालनालयाचे पर्यवेक्षण व नियंत्रण असणे आवश्यक आहे. अशा संचालनालयास " हातमाग, यंत्रमाग व सहकारी वस्त्रनिर्माण संचालनालय " असे नाव देणे योग्य ठरेल. संचालकांस अर्थातच पुरेसा सहायक कर्मचारीवर्ग पुरवावा लागेल. ही तपशीलाची बाब असून तो सहज काढता येण्यासारखा आहे. तथापि, समिती असे सुचवील की, संचालनालयामध्ये दोन सहसंचालकही असावेत. एकाने सूत गिरण्या व यंत्रमागांच्या कामावर लक्ष ठेवावे आणि दुसऱ्याने हातमागांच्या कामावर लक्ष ठेवावे.

३.२. दुर्दैवाने, खाजगी क्षेत्रातील हातमाग विणकरांना कोणाचेही सहाय्य घेणे शक्य होत नाही. येथे समितीला अर्थातच एकएकटा विणकर आणि मालक विणकर यांमधील फरक स्पष्ट करावासा वाटतो. मालक विणकरांचे स्वतःचे माग असतात आणि ते विणकरांना सर्व प्रकारचा कच्चा माल पुरवून त्या मागांवर काम करण्यासाठी नियुक्त करतात. एकएकटया विणकराकडे स्वतःचा हातमाग असतो आणि तोही त्या मागावर काम करतो. समितीला एकाकी विणकरांच्या संबंधात जास्त सांगावयाचे आहे. लघुउद्योगांना राज्याकडून मिळणाऱ्या मदतीनुसार एकेकटा विणकर तांत्रिकदृष्टया मदत मिळण्यास पात्र आहे. परंतु, प्रत्यक्षात त्यास कोणतेही सहाय्य मिळू शकत नाही. व्यवसायासंबंधीच्या सरकारी नियमावली अन्वये होणाऱ्या व्यवसाय वाटपामुळे असे घडते. कार्य नियमावलीनुसार हातमाग उद्योग हा सहकार विभागाचा विषय असून त्यात सहकार क्षेत्रातील तसेच खाजगी क्षेत्रातील हातमाग उद्योग येतात. सहकार विभाग फक्त सहकारी क्षेत्रातील हातमाग उद्योगांना सहाय्य देऊ शकते, खाजगी क्षेत्रातील हातमाग उद्योगांस देऊ शकत नाही. उद्योग विभाग खाजगी क्षेत्रातील हातमाग उद्योगांकडे पुरेसे लक्ष देत नाही. कारण, कार्य नियमावलीनुसार हा विषय सहकार विभागाचा आहे. म्हणून समितीने आपल्या कार्यवाहीतून असा निष्कर्ष काढला आहे की, सहकारी उद्योगांच्या प्रकारात न मोडणाऱ्या एकाकी विणकराला कोणीही वाली नाही. परिणामी विणकरांच्या या वर्गाकडे संपूर्णतः दुर्लक्ष होत आहे. म्हणून समितीने आपल्या अंतरिम अहवालात खालील शिफारस केली होती :----

" खाजगी क्षेत्रातील विणकरांना सहकार विभागही सहाय्य देत नाही किंवा उद्योग विभागही सहाय्य देत नाही कारण कार्य नियमावलीनुसार हातमाग उद्योग हा सहकार विभागाचा विषय आहे. कार्य नियमावलीत तावडतोब दुरुस्ती केली पाहिजे म्हणजे खाजगी क्षेत्रातील हातमाग उद्योग हा उद्योग विभागाचा विषय होऊ शकेल आणि " लघु उद्योगांना राज्य सहाय्य " या कार्यक्रमाखाली या विणकरांना सहाय्य देणे शक्य होईल. अंतरिम अहवालातील केवळ या एका शिफारशीवर शासनाने अद्याप कोणतेही आदेश दिलेले नाहीत. स्वतंत्र संचालनालय स्थापन झाल्यानंतर खाजगी क्षेत्रातील हातमाग उद्योगाचाही या संचालनालयाशी संबंध येणे साहजिकच आहे. परिणामी, समितीला यासंबंधात अंतरिम अहवालात केलेली शिफारस मागे घेणे इष्ट वाटते. "

* * *

भाग ४

कच्च्या मालाचा पुरवठा आणि तयार मालाची विक्री

४.१. हातमाग उद्योगास कापड गिरण्या व यंत्रमाग यांच्याकडून होणाऱ्या ज्या स्पर्धेला तोंड द्यावे लागते ती लक्षात घेऊनही हे मान्य करावेसे वाटते की, काही प्रकारच्या साड्या, जरीच्या किनारी, धोतरे, सजावटीचे कापड, पलंगपोस, यासारखे कापडांचे काही विशिष्ट प्रकार असे आहेत की ते हातमागावरच अधिक चांगले होऊ शकतात. कपड्यांचे हल्लीचे प्रकार व डिझाइन यानुसार जर हा माल तयार करण्यात आला तर त्यांच्या विक्रीच्या बाबतीत तरी साधारणतः कोणत्याही प्रकारचा प्रश्न उद्‌भवणार नाही. जर या विचारांना प्राधान्य मिळाले तर महाराष्ट्रातील हातमाग उद्योग अजूनही तग धरून राहील यात शंका नाही. सोलापूरमधील हातमाग विणकर जे काम करीत आहेत त्यावरून हे स्पष्ट होते. सोलापूरमधील हातमाग विणकर अद्यावत डिझाइनचे कापड तयार करतात आणि मोठ्या प्रमाणावर विविधता आणण्याचा प्रयत्न करतात. त्यांनी चादरी, टॉवेल, पलंगपोस आणि भिंतीवर टांगावयाचे शोभिवंत कापड (वॉल हँगिंग) इ. तयार करण्याचे काम हाती घेतले आहे. या मालाचे डिझाईन व दर्जा इतका उत्कृष्ट आहे की, तो अतिशय लोकप्रिय झाला आहे. आणि तशाच प्रकारच्या गिरणीच्या मालापेक्षाही या मालाचा खप जास्त होतो. भिंतीवर टांगावयाच्या शोभिवंत कापडाच्या निर्यातीसही वाव आहे. तामीळनाडूमध्येही या पद्धतीचा उपयोग करून हा उद्योग तग धरू शकला आहे व टिकून राहिला आहे हे स्पष्ट दिसून येते. म्हणून, ग्राहकांच्या अभिरुचीच्या दर्जाचा माल तयार करण्यावर भर दिला पाहिजे. हे प्रत्यक्षात कसे साध्य करावयाचे ते या अहवालात यानंतर येणाऱ्या शिफारशींमध्ये देण्यात येईल. समितीला पुन्हा पुन्हा सांगावेसे वाटते ते असे की, जर माल योग्य प्रकारचा असेल तर माल पडून रहाण्याचा व त्यामुळे तोटयात विक्री करण्याचा प्रश्न उद्‌भवता कामा नये. जर हे मान्य केले तर वस्तुतः या मालाच्या विक्रीचा प्रश्न उपस्थित होऊ नये. म्हणून अशी सूचना करण्यात आली आहे की, सहकारी शिखर पणन संस्थेने (Apex Marketing Society) सहकारी क्षेत्रातील विणकरांना कच्चा माल पुरविण्याची व्यवस्था केली पाहिजे. पुरविण्यात आलेला कच्चा माल चांगल्या दर्जाचा व वाजवी किंमतीचा असून तो पुरेशा प्रमाणात व नियमितपणे देण्यात येत आहे याविषयी खात्री करून घ्यावी लागेल. सूत रंगविणे, रेशमित करणे तसेच सुताची पांजणी करणे यासंबंधीची व्यवस्था केली पाहिजे.

कच्चा माल पुरविल्यानंतर विणकराला उत्पादनाच्या संबंधातील विनिर्दिष्ट तपशील द्यावे लागतील. विणकरांनी माल तयार केल्यानंतर मालाचा दर्जा आणि विनिर्दिष्ट तपशीलांशी सुसंगत रहाणे यासंबंधीत आवश्यक ते नियंत्रण असले पाहिजे. तयार माल शिखर पणन संस्थेने घेऊन जावा व तिने उत्तम जम बसलेल्या दुकानांमार्फत या मालाच्या विक्रीची व्यवस्था करावी. खाजगी क्षेत्रातील मालक-विणकरांव्यतिरिक्त हातमाग उद्योगासाठी अशाच प्रकारची व्यवस्था करावी लागेल. ही व्यवस्था एकतर हातमाग संचालनालय किंवा हातमागाचे स्वतंत्र महामंडळ यांच्यामार्फत करावी लागेल. जर ही व्यवस्था हातमाग संचालनालयाने हाती घ्यावयाची असेल तर सर्व कामे विभागाद्वारे पार पाडावी लागतील. विभागाकडून ही कामे करून घ्यावयाची कल्पना मान्य नसेल तर स्वतंत्र महामंडळ स्थापन करणे आवश्यक ठरेल आणि त्यास "महाराष्ट्र हातमाग उद्योग महामंडळ" असे नाव देणे योग्य ठरेल. सहकारी क्षेत्रातील हातमाग विणकरांसाठी सहकारी शिखर पणन संस्था सहाय्य देण्यासंबंधीच्या सर्व बाबींकडे ज्या प्रकारे लक्ष पुरवील असेल त्याच धर्तीवर हे महामंडळ खाजगी क्षेत्रातील हातमाग विणकरांना सहाय्य देण्याच्या सर्व बाबींकडे लक्ष पुरवू शकेल.

४.२. उत्पादन व खरेदी-विक्री ही दोन्ही कामे सहज करता येण्यासारखी आहेत असे समितीला वाटते. महाराष्ट्रातील हातमागाच्या कापडाचे एकूण उत्पादन १६ कोटी मीटर असून त्याची किंमत सुमारे ३२·०० कोटी रुपये होते.

एकूण व्यवहारात चौपटीने वाढ होईल असे गृहीत धरल्यास, रुपये आठ कोटींच्या खेळत्या भांडवलाची आवश्यकता भासेल. सहकार क्षेत्रातील हातमाग उद्योगाच्या बाबतीत, राज्य शासनाकडून तरतूद केल्या जाणाऱ्या सीमान्त रकमेवर (Margin Money) सहकारी बँका किंवा वाणिज्य बँका यांच्याद्वारे खेळते भांडवल उभारता येईल. खाजगी क्षेत्रातील हातमाग उद्योगांच्या बाबतीत, हातमाग महामंडळाने ते काम हाती घेतल्यास अशाच प्रकारे खेळते भांडवल वाढवता येईल. तथापि, जर हे कार्य हातमाग संचालनालयाद्वारे केले जाणार असेल तर आवश्यक त्या सर्व खेळत्या भांडवलाची तरतूद राज्य शासनाला करावी लागेल.

४.३. एकदा वर नमूद केलेली वित्त व्यवस्था करण्यात आली की, उत्पादनाचा सुयोग्य प्रकार निश्चित करणे यासारखी उरलेली कामे करणे अवघड नाही. जर उत्पादनाचा योग्य प्रकार निवडला गेला तर खरेदी-विक्रीबाबतही कोणत्याच अवघड समस्या निर्माण होणार नाहीत. जर हातमाग महामंडळ किंवा शिखर पणन संस्था यांना तोटा आला तर तो राज्य शासनाला सोसावा लागेल. उत्पादनावर घालण्यात येणाऱ्या नियंत्रणामुळे सर्वसाधारण-पणे तोटा होत नाही, या गोष्टीवर समितीला भर द्यावासा वाटतो. कडक नियंत्रण असण्याच्या दृष्टीने, तोट्यातील विक्रीबाबतही संचालनालयाची पूर्वानुमती घेतली जाईल असा नियम

घालणे आवश्यक होईल. राज्य शासनाने ही जबाबदारी स्वीकारल्याने हातमाग विणकरांना वाजवी मजुरी मिळेल आणि वर्षभर कामही मिळेल.

४.४. मागील परिच्छेदात निर्देशित केल्याप्रमाणे एकूण १६·०० कोटी मीटर हातमाग कापड उत्पादित केले जाईल व त्याची किंमत ३२ कोटी रुपये असेल, असा अंदाज आहे. समितीने, सहकारी व खाजगी अशा दोन्ही क्षेत्रांतील हातमाग विणकरांना कच्च्या मालाचा पुरवठा करण्याची व त्यानंतर तयार मालाची खरेदी-विक्री करण्यासंबंधीची व्यवस्था करण्याची जोरदार शिफारस केल्याने वित्त-व्यवस्थेसंबंधीच्या प्रश्नाचे अधिक तपशीलवार स्पष्टीकरण देणे आवश्यक आहे. वर्षातील व्यवहार चौपटीने वाढेल या तत्त्वानुसार, योजनेला वित्त-पुरवठा करण्यासाठी, एकूण खर्चाच्या सर्वसाधारणपणे १/४ खेळत्या भांडवलाची आवश्यकता भासेल. या आधारावर, पूर्वी नमूद केल्याप्रमाणे, रुपये ८ कोटी इतके खेळते भांडवल आवश्यक होईल. सहकारी क्षेत्रातील हातमागांचा व्यवहार करणाऱ्या सहकारी शिखर पणन संस्थेला, उपरोक्त कार्ये हाती घेण्याकरिता बँकेकडून उसनवारी करता यावी, यासाठी आवश्यक ती सीमान्त रक्कम देणे आवश्यक होईल. ही सीमान्त रक्कम स्थूलमानाने पहाता खेळत्या भांडवलाच्या १/४ इतकी होईल. त्यानुसार, सहकारी शिखर पणन संस्थेकरिता १·५० कोटी रुपये रकमेची तरतूद करावी लागेल. खाजगी क्षेत्रातील हातमागांच्या बाबतीत जर हातमाग महामंडळाला अशाच स्वरूपाची कामे हाती घ्यावयाची असतील तर महामंडळाला, त्याच आधारावर म्हणजेच स्थूलमानाने रुपये १·२५ कोटी (खाजगी क्षेत्रात ५० टक्क्यांपेक्षा किंचित कमी हातमाग आहेत या वस्तुस्थितीवर ही रक्कम आधारली आहे) इतकी सीमान्त रक्कम सादर करावी लागेल. ही रक्कम राज्य शासनाला, हातमाग महामंडळाला द्यावी लागेल. तथापि, जर हातमाग संचालनालयाद्वारे ही कामे हाती घ्यावयाची असतील तर राज्य शासनाला, खेळत्या भांडवलाची संपूर्ण आवश्यक रक्कम म्हणजे रुपये ४·०० कोटींची रक्कम संचालनालयाला द्यावी लागेल.

४.५. उपरोक्त योजनेखाली सहकारी व खाजगी या दोन्ही क्षेत्रातील हातमाग आणणे हे वित्तीय साधन संपत्तीची अडचण लक्षात घेता एकदम अंमलात आणणे कठीण आहे याची समितीला जाणीव आहे. वस्तुतः हा कार्यक्रम टप्प्याटप्प्याने पार पाडणे आवश्यक आहे कारण, हातमाग विणकरांना आवश्यक काम पुरवण्यासाठी आवश्यक ती अंतर्गत उभारणी प्रथम करावी लागेल. उदाहरणार्थ, उचित संख्येत सेवा केंद्रे (Service Centres) उभारावी लागतील. तसेच, आवश्यक असे विनिर्दिष्ट तपशील पुरवण्यासाठी व ते अंमलात आणले जातील याची खात्री करून घेण्यासाठी एक यंत्रणा उभारावी लागेल. तसेच सोयीच्या केंद्रामध्ये नमुन्याची रंगवणीगृहे व कापड रेशमित करण्याची संयंत्रे (Plants) बसवावी लागतील. सुधारित माग व तसेच, प्लाय-शटल (धावता धोटा), जॅकार्ड इत्यादी सारख्या नवीन

उपसाधनांच्या वापरासाठी हातमाग विणकरांना प्रशिक्षण द्यावे लागेल. ही सर्व व्यवस्था एकदम होणे शक्य नाही. म्हणून, या योजनेची अंमलबजावणी टप्प्याटप्प्याने करावी लागेल. तथापि, समितीला असे वाटते की, हा अवस्थाकल्पित कार्यक्रम शक्य तितक्या लवकर व चौथ्या पंचवार्षिक योजनेच्या अखेरीपूर्वी म्हणजे, ३० मार्च १९७४ पूर्वी करण्यात यावा.

४.६. सहकारी शिखर पणन संस्थेच्या उत्पादन व खरेदी-विक्री योजनेत संस्थाना सामील करून घेण्यासाठी टप्प्याटप्प्यांचा कार्यक्रम आखताना या कार्यक्रमाच्या प्रयोजनासाठी संस्थांची निवड तारतम्य न ठेवता करण्यात येऊ नये याचा समिती आग्रह धरीत आहे. काही विणकर संस्था कार्यकुशल असतील तर काही अकार्यकुशल असतील. तसेच, काही निष्क्रीय संस्था असतील, तर काही क्रियाशील संस्था असतील. काही चांगल्या संस्थांची स्वतःची विक्री केन्द्रे आहेत व एकंदरीत त्यांची परिस्थिती ठीक आहे. समिती अशी शिफारस करीत आहे की, कार्यक्रम आखताना आर्थिकदृष्ट्या दुबळ्या व अकार्यकुशल संस्थाना प्रथम उत्पादन व खरेदी-विक्री योजनेखाली आणले पाहिजे. ज्यांची स्वतःची पुरेशी विक्री केन्द्रे आहेत अशा कार्यकुशल संस्थाना सर्वात शेवटी या योजनेखाली आणावे. वस्तुतः समिती अशी शिफारस करील की, अशा संस्था या योजनेखाली आणाव्यात किंवा नाही ही गोष्ट हातमाग संचालकावर सोपवावी. काही संस्था चांगल्या तऱ्हेने चालत असतील आणि उत्पादन व खरेदी-विक्री योजनेखाली विणकरांना उपलब्ध होतील त्यापेक्षा अधिक चांगल्या सोयी आपल्या विणकरांना पुरवू शकत असतील या विचाराने ही सूचना केली आहे. म्हणून, या संस्था या योजनेखाली आणणे आवश्यक आहे किंवा काय ही गोष्ट संचालकाच्या निर्णयावर सोपविणे योग्य होईल.

४.७. खाजगी क्षेत्रातील हातमाग उद्योगानें जर कामकाज हाती घ्यावयाचे असेल तर, योग्य प्रकारच्या व्यक्ती महामंडळावर नामनिर्देशित करण्यात येत आहेत याबद्दल शासनाला खात्री करून घ्यावी लागेल. सहकारी शिखर पणन संस्थेच्या बाबतीतही, शिखर संस्था ज्या कार्यक्षमतेने कार्य करील त्यावर योजनेचे यश अवलंबून राहील. काही चांगल्या सहकारी संस्था गैरव्यवस्थापनामुळे कशा धोक्यात आल्या आहेत हे लक्षात घेता व्यवस्थापनात समितीवर निस्वार्थी व आदर्श व्यक्तीच राहतील याची हमी देता येणार नाही. जरी शिखर संस्थेचे लोकशाही स्वरूप काढून घेणे असा याचा उद्देश नसला तरी, समिती असे सुचविणे आवश्यक समजते की, शासनाने, व्यवस्थापक समितीवर अध्यक्ष व दोन किंवा तीन संचालक नामनिर्देशित करण्याचा अधिकार राखून ठेवावा. उपविधिमध्ये योग्य ती तरतूद करून हे सहज साधता येईल.

* * *

भाग ५

हातमागाच्या तुलनेने यंत्रमाग

५.१. यंत्रमाग हे हातमागांचे महत्त्वाचे स्पर्धक आहेत. जरी समितीने असे मान्य केले आहे की, शक्य झाल्यास, बहुतांश हातमागाचे यंत्रमागात रूपांतर करण्यात यावे. तरीसुद्धा असे रूपांतर पूर्णपणे साध्य होईपावेतो हातमागांना संरक्षण देण्याच्या काही उपायांची तरतूद करावी लागेल. यंत्रमागावरील रंगीत साड्यांच्या उत्पादनावर बंदी घालावी व हा प्रकार संपूर्णतया हातमागासाठी राखून ठेवण्यात यावा अशी जोरदार शिफारस अशोक मेहता समितीने केली होती. समितीला खेदाने असे नमूद करावेसें वाटते की, जरी भारत सरकारने फार पूर्वी म्हणजे १९६६ मध्ये ही शिफारस स्वीकारली असली तरीही, ती अद्याप अमलात न आणल्याचे आढळून आले आहे. तथापि, आता हातमाग उद्योगाची परिस्थिती अशा अवस्थेला पोहोचली आहे की ही बंदी काटेकोरपणे व परिणामकारकपणे अंमलात आणली नाही तर हातमाग विणकरांना अधिकाधिक बेकारीला तोंड द्यावे लागेल. म्हणून, समितीला असे वाटते की बंदी काटेकोरपणे व परिणामकारकपणे अमलात आणावयाची हीच योग्य वेळ आहे; कारण या आरक्षणामुळे (Reservation) हातमाग विणकरांना निदान काही मदतीचा उपाय तरी सापडू शकेल.

५.२. हातमागाचे यंत्रमागांमध्ये वाढते रूपांतर करण्याच्या गरजेला मान्यता मिळाल्या-नंतर समिती अशी जोरदार शिफारस करील की, भारत सरकारकडून यंत्रमागाचा जेवढा शक्य असेल तेवढा जादा वाटा (Quota) मिळविण्याचा राज्य शासनाने प्रयत्न करावा.

* * *

भाग ६

उत्पादनाची समस्या

६.१. जरी सर्व हातमाग वरील दोन संघटनांच्या उत्पादन व खरेदी-विक्री योजनेखाली आले अथवा न आले तरीही उत्पादनाची समस्या तीच राहणार आहे. म्हणून, या सर्व समस्यांची अधिक तपशीलवार तपासणी करणे समितीला आवश्यक वाटते व खालील क्रमाने त्या हाती घेण्याचे प्रस्तावित करण्यात आले आहे :—

(१) कच्च्या मालाचा पुरवठा.

(२) पांजणी, ताणणी व गुंडाळणी यांच्या सामायिक सोयी.

(३) साधनसामग्री व उपसाधने यांचा पुरवठा.

(४) रंगवणी गृहे व रेशमित करण्याची संयंत्रे (Plants) उभारणे.

(५) विनिर्दिष्ट तपशील (Specifications) पुरवण्यासाठी यंत्रणा.

(६) उत्पादनात विविधता आणणे.

(७) प्रशिक्षण-नि-डिझाईन केंद्र.

कच्च्या मालाचा पुरवठा

६.२. हातमाग धंद्यासाठी आवश्यक असलेला मुख्य कच्चा माल म्हणजे—
(अ) सूत, (ब) रंग द्रव्ये व रसायने ही आहेत.

६.३. समितीने जेव्हा जेव्हा महाराष्ट्र राज्यातील हातमाग क्षेत्रात दौरा केला तेव्हा तेव्हा हातमाग विणकरांच्या प्रतिनिधींनी त्यांच्यासमोर ठेवलेली मुख्य समस्या ही सूताच्या जास्त किंमतीबद्दलचीच होती. सध्या सूताची निर्मिती संयुक्त गिरण्या व सूत गिरण्या अशा दोन्ही गिरण्या करतात. महाराष्ट्रात सहकारी क्षेत्रात १९ सूत गरण्या आहेत. (जोडपत्र चार मध्ये सूत गिरण्यांची यादी, त्यांची सध्याची चाती क्षमता आणि इतर संबंधित तपशील दिले आहेत.). ५ सूत गिरण्या वगळता इतर सर्व सूत गिरण्यांची क्षमता फक्त १२ हजार चात्या एवढी आहे. १९ सूत गिरण्यांपैकी (जोडपत्र चार) १३ गिरण्या सूत उत्पादन करतात. उरलेल्या ६ अजूनही उभारणीच्या विविध टप्प्यामध्ये आहेत. सहकारी क्षेत्रातील क्षमता ३,२१,००० चात्या एवढी आहे, म्हणून शासनाचे या गिरण्याच्या सूत उत्पादनावर व्यापक

नियंत्रण राहील. या १९ गिरण्यांपैकी ५ ग्राहकांच्या सूत गिरण्या आहेत व उरलेल्या १४ उत्पादकांच्या सूत गिरण्या आहेत. या सर्व गिरण्यांना शासनाकडून व्यापक स्वरूपाची मदत मिळत असल्यामुळे त्यांनी उत्पादन केलेल्या सूताच्या वाटपावर नियंत्रण ठेवणे शासनाला साधारणपणे शक्य होईल. ग्राहकांच्या सूत गिरण्यांच्या बाबतीत, त्यांनी उत्पादन केलेले सर्व सूत साहजिकच विणकरांना उपलब्ध करून द्यावयाचे असते, उत्पादकांच्या सूत गिरण्यांच्या बाबतीत मात्र, त्यांनी आपले सर्व सूत हातमाग विणकराना द्यावे असे म्हणणे योग्य होणार नाही. कारण, या गिरण्या बाजारात मिळू शकणारी जास्तीत जास्त किंमत मिळवण्याविषयी साहजिकच उत्सुक असतील.

६.४. तथापि, ग्राहकांच्या आणि उत्पादकांच्या सूत गिरण्यांमध्ये फक्त १२ हजार चात्यांची क्षमता असल्याने त्यांना आर्थिक केंद्रे म्हणता येत नाही. म्हणून प्रथम ग्राहकांच्या गिरण्यांची चाती संख्या ३६,००० पर्यंत आणि उत्पादकांच्या गिरण्यांची चाती संख्या निदान २५,००० पर्यंत वाढवण्याची गरज आहे. जर तसे केले तर, ग्राहकांच्या गिरण्यांनी उत्पादन केलेले सूत ३५,०००—४०,००० हातमागांची गरज भागवू शकेल. या गिरण्यांनी निर्माण केलेले सूत हातमाग विणकरांना वाजवी किंमतीत उपलब्ध होईल याची खात्री करून घेणे ही आवश्यक आहे. उत्पादकांच्या गिरण्यांनी निर्माण केलेल्या सूताचा काही भाग हातमाग उद्योगाकरिता उपलब्ध करून दिला जात आहे याची खात्री करून घेण्यासाठी आणखी उपाययोजना करणेही आवश्यक आहे. त्यासाठी उपविधीमध्ये योग्य ती तरतूद करणे अवघड नाही. महाराष्ट्रातील उत्पादकांच्या गिरण्यांमध्ये ४० व त्याहून कमी नंबरी सूताची निर्मिती करणारी यंत्रसामग्री आहे त्यामुळे या गिरण्या हातमागाचे तलम कापड काढण्याच्या दृष्टीने उपयुक्त ठरणार नाहीत, हे सांगणे आवश्यक आहे. देशाच्या अधिक प्रगत अशा हातमाग केंद्रात १२० नंबरापर्यंतचे सूत वापरले जाते त्यामुळे, कापड गिरण्यांनी काढलेल्या कापडाशी स्पर्धा करण्यासाठी निरनिराळ्या प्रकारचे कापड निर्माण करता येते. त्यामुळे या गिरण्यांची चाती संख्या वाढवणे तर आवश्यक आहेच परंतु, त्याचबरोबर, अधिक नंबराचे सूत काढता यावे यासाठी त्यांमध्ये पिंजण यंत्रे व इतर जादा यंत्रसामुग्री बसवणे आवश्यक आहे. या गिरण्यांना अशा प्रकारचा कार्यक्रम हाती घेणे शक्य व्हावे यासाठी शासनाने, भाग भांडवल अंशदानाच्या स्वरूपात वित्तसहाय्य देण्याची तयारी दर्शवणे आवश्यक आहे. शासनाने लांब धाग्याच्या कापसाचे उत्पादन करण्याचा प्रकर्षित कार्यक्रम हाती घेतला असल्याने, त्यादृष्टीनेही ग्राहकांच्या आणि उत्पादकांच्या गिरण्यांची चाती क्षमता वाढवणे, आणि उत्पादकांच्या गिरण्यांना अधिक नंबरी सूत काढण्याकरिता जादा यंत्रसामग्रीची तरतूद करणे योग्य होईल.

६.५. या योजनेमुळे हातमाग, यंत्रमाग व होजिअरी कारखान्यांना कापसाचा सूताचा तुटवडा पडतो आणि त्याचप्रमाणे त्याकरिता मोठी किंमत द्यावी लागते. म्हणून हा तुटवडा

व किंमत काही प्रमाणात कमी करण्यासाठी कापसाच्या सूताचे वाटप करण्याकरिता, भारत सरकार, विदेश व्यापार मंत्रालय, यांनी जानेवारी १९७१ मध्ये एक योजना आखली आणि या योजनेत, विकेंद्रित क्षेत्रातील सूती कापड उद्योगाला कापसाच्या पिंजलेल्या सूताचा पुरवठा करण्यासाठी भारत सरकारने एक खास संचय निर्माण केला. या योजनेनुसार, या गिरण्यांना आयात केलेल्या कापसाच्या १ लाख गासड्या उपलब्ध करून द्यावयाच्या होत्या आणि या गिरण्यांनी, शासनाने निश्चित केलेले विनिर्देश व किंमती यांनुसार विकेंद्रित क्षेत्रातील हातमाग व यंत्रमाग यांना वाटप करण्याकरीता कापसाचे सूत पुरवावयाचे होते. काही गिरण्यांनी तसे करण्याचे मान्य केले. त्यानुसार, फेब्रुवारी-एप्रिल १९७१ च्या तिमाहीकरीता, उद्योग आयुक्त व राज्य कापड गिरणी नियंत्रक यांना गासड्यांमध्ये खालील प्रमाणात कापसाचे सूत देण्यात आले :—

१० नंबर	२० नंबर	३० नंबर	४० नंबर
६,६७७	८,३९६	५,५१५	८,०३२

भारतीय कापूस गिरणी संघाला भाग घेणाऱ्या गिरण्यांची नावे आणि प्रत्येक गिरणीने नंबरवार केलेल्या पुरवठ्याचे प्रमाण कळवण्यात आले.

६.६. वरील योजना उत्तम आहे आणि तिच्यात योग्य ती सुधारणा करून ती अधिक वास्तव आणि परिणामकारक बनवली तर ती अधिक उपयुक्त ठरेल.

६.७. नांदेड मधील हातमाग विणकर काही विशिष्ट प्रकारचे कापड तयार करताना कृत्रिम सूत वापरतात, या वस्तुस्थितीची नोंद समितीने घेतली आहे. वास्तविक पहाता, या भागातील हातमाग विणकर उत्तम प्रकारचे टेरिकॉट कापड निर्माण करतात. आयात केलेले कृत्रिम सूत वाजवी किमतीत मिळवणे, ही त्यांच्यापुढील मुख्य समस्या आहे. चोरटे सूत सीमाशुल्क विभाग, आपल्या ताब्यात घेते आणि नंतर लिलाव करून त्याची विल्हेवाट लावते. घड्याळे, फाउंटन पेने, ट्रान्झिस्टर्स इत्यादी सारखा इतर चोरटा माल ज्याप्रमाणे राष्ट्रीय सहकारी ग्राहक संघाला उपलब्ध केला जातो त्याचप्रमाणे चोरटे सूत सहकारी शिखर खरेदी-विक्री संघाला उपलब्ध करून दिले पाहिजे, हा संघ ते सूत हातमाग विणकरांना वाजवी किमतीत उपलब्ध करून देऊ शकेल. देशी कृत्रिम सूत म्हणजेच टेरिकॉट सूत देखील सर्रास उपलब्ध होत नाही आणि जे सूत उपलब्ध आहे त्याची किंमत फार मोठी आहे. कापड गिरणी आयुक्तांनी चांगल्या प्रतीचे कृत्रिम सूत त्याचप्रमाणे टाकाऊ सूत, हातमाग विणकरांना वाजवी दराने उपलब्ध करून देण्यासाठी आपल्या अधिकाराचा वापर करावा अशी शिफारस आहे.

(ब) रंग व रसायने

६.८. हातमाग प्रक्रीयाकारांना, मुख्यत्वेकरून व्हॅट पॉवडर, नॅफ्थॉल आणि माध्यमे (bases) यासारख्या रंगमालाची आवश्यकता असते. कॉस्टिक सोडा, सोडा ॲश, ब्लीचिंग पॉवडर, हायड्रोसल्फाईड ऑफ सोडा आणि सोडियम नायट्रेट या रसायनांची या उद्योगासाठी फार आवश्यकता आहे. बहुतेक सर्व प्रकारचे नॅफ्थॉलस आणि माध्यमे आणि काही व्हॅट रंग तसेच पुष्कळशी रासायनिक द्रव्ये सध्या देशातच तयार करण्यात येतात. सध्याच्या आयात धोरणानुसार, देशात तयार न केले जाणारे सर्व रंग व रसायने, निर्यात वाढीच्यानुसार बाहेरून आणण्यास परवानगी आहे.

६.९. हातमाग उद्योगासाठी अत्यावश्यक असलेल्या आयात रंगमालांची अतिशय टंचाई आहे, ही गोष्ट हातमाग उद्योगाच्या प्रतिनिधींबरोबर झालेल्या चर्चेत जोराने पुढे मांडण्यात आली. या देशात निर्माण न होणाऱ्या व्हॅट रंगाची बाजारातील किंमत त्याच्या आयात किंमतीपेक्षा (लँडेड प्राईस) दुप्पटीहूनही अधिक होती, हे विशेषेकरून सांगण्यात आले. उत्पादनात विविधता आणण्यासंबंधीच्या समितीच्या शिफारशीनुसार, या उद्योगाकरिता रंग आणि रसायने अधिक मोठ्या प्रमाणात लागतील हे उघड आहे. म्हणून, देशी रंग व रसायनांच्या बाबतीत विणकरांच्या सहकारी शिखर पणन संस्था आणि हातमाग संचालनालय /हातमाग महामंडळ यांनी त्यांचे प्रापण करावे आणि हातमाग विणकरांना त्यांचा वाजवी दराने पुरवठा करण्याची व्यवस्था करावी, अशी या समितीची शिफारस आहे. आयात केलेले रंग व रसायने यांच्या बाबतीत, राज्य शासनाने अशा रंगाचे उत्पादन करण्याकरिता एक सयंत्र (Plant) आणि हायड्रोसल्फाईड ऑफ सोडा याच्या उत्पादनाकरिता दुसरे सयंत्र बसवण्यासाठी तात्काळ प्रयत्न करणे आवश्यक आहे. राज्य क्षेत्रात जोपर्यंत अशा रंगांचे आणि रासायनांचे उत्पादन केले जात नाही, तोपर्यंत राज्य शासनाने शासनाच्या नावे त्यांची आयात करावी आणि शिखर संस्था व हातमाग संचालनालय/हातमाग महामंडळ यांच्या द्वारे त्यांचे वाटप करण्याची व्यवस्था करावी.

पांजणी, ताणणी व गुंडाळणी करण्याच्या सामूहिक सोयी

६.१०. सूत पांजणे, ताणणे व गुंडाळणे हे काम हातमाग विणकर सध्या त्यांच्या कुटुंबियांच्या सहाय्याने करतात. प्रत्येक हातमाग विणकर हे काम स्वतःच करीत असल्याने त्यासाठी प्रचंड श्रम वाया जातात. पांजणी, ताणणी व गुंडाळणी सामुदायिकपणे करण्याच्या सोयी उपलब्ध केल्या पाहिजेत असे समितीला तीव्रतेने वाटते. सुरवातीला पांजणी, ताणणी व गुंडाळणी करण्याच्या सोयी एक केंद्र स्थापून सुरू करता येतील व त्यानंतर, या केंद्राची उपयुक्तता आणि वर्धनक्षमता तपासून पहाता येईल. केंद्र उपयुक्तपणे व किफायतशीरपणे चालविता येईल असे या तपासणीवरून स्पष्ट झाल्यास अवस्थाकल्पित कार्यक्रम (Plased programes) आखून हा कार्यक्रम इतर क्षेत्रातही सुरू करण्यात यावा. हा अवस्थाकल्पित कार्यक्रम अर्थातच संचालनालयाकडून आखण्यात येईल.

सुधारित साधनसामग्री व उपसाधने यांचा पुरवठा करणे

६.११. सहकारी क्षेत्रातील हातमाग उद्योगांना वित्तीय सहाय्य देण्याच्या सध्याच्या योजनेखाली सुधारलेली अवजारे व साधनसामग्री खरेदी करण्यासाठी वित्तीय सहाय्य देण्याकरिता एक योजना मुळातच आहे. सुधारलेली अवजारे व साधनसामग्री यामध्ये येणाऱ्या सर्व गोष्टी खरेदी करण्यासाठी ७५ टक्के अर्थसहाय्य व २५ टक्के कर्ज देण्यात येते. अर्थसंकल्पातील तरतूद पाहता, हातमाग उद्योगाकरिता करण्यात आलेली तरतूद अत्यंत तुटपुंजी आहे असे दिसून येते. १९६९-७० या वर्षासाठी फक्त २६ लाख रुपये तरतूद होती. वटाव मिळण्याकरिता केलेली मागणीच साधारणपणे ५० लाख रुपये आहे. १९६९-७० या वर्षाकरिता सुधारलेली अवजारे व साधनसामग्री खरेदी करण्यासाठी फक्त १ लाख रुपये तरतूद करण्यात आली होती. तसेच १९७०-७१ यावर्षी याकरिता फक्त १ लाख रुपये तरतूद करण्यात आली होती. यावरून असे दिसून येते की, यार्कीता उपलब्ध केलेले निधी फारच अपुरे आहेत. इतर कापड गिरण्यांशी स्पर्धा करू शकेल अशा प्रकारचे उत्तम प्रतीचे हातमागाचे कापड तयार करणे ही गोष्ट सुधारलेली अवजारे व साधनसामग्री यांचा वापर करणे यावर अवलंबून असल्यामुळे याकरिता उपलब्ध करावयाच्या निधीत पुरेशी वाढ करणे अत्यंत आवश्यक आहे असे वाटते. वस्तुतः महाराष्ट्र राज्यातील सर्व हातमाग विणकराकडून यासंबंधीची मागणी पुरी करणे शक्य झाले पाहिजे. सुधारलेल्या उपसाधनांमध्ये गीड, हिल्ड जॅकार्ड, डॉबी, टेम्पल, टेक अप मोशन, फ्रेम लूम इत्यादींचा अंतर्भाव आहे यावद्दल विशेष काळजी घेतली पाहिजे.

रंगवणीगृह व रेशमीकरण संयंत्र स्थापन करणे

६.१२. नमुनेवजा रंगवणीगृह सुरू करण्यासाठी राज्य शासनाने वित्तीय सहाय्याच्या रूपाने कोणताही निधी पुरविलेला नाही हे समितीला येथे नमूद करावेसे वाटते. सूत रेशमित करणारे संयंत्र उभारण्यासाठीही कोणतीच योजना आखण्यात आलेली नाही. हातमाग उद्योगाकरिता या दोन्ही सोयी असणे अत्यंत आवश्यक आहे आणि [illegible] सूत रंगविण्याच्या पुरेशा सोयी करण्यात आल्या नाहीत, तर उत्पादनाच्या [illegible] भाग आहे. विशिष्ट प्रकारचे कापड तयार करण्यासाठी सूत रेशमित [illegible] अत्यंत उपयुक्त आहे. यानंतर स्पष्ट करण्यात येणार असल्याप्रमाणे, [illegible] आणणे हेच हातमाग कापडाच्या यशाचे रहस्य आहे. म्हणून, शासनाने [illegible] केंद्रामध्ये नमुनेवजा रंगवणीगृहे स्थापन करण्याची व्यवस्था केली पाहिजे. हातमाग उद्योग संचालनालयास अशा प्रकारचा कार्यक्रम आखणे आणि नंतर शक्य तितक्या [illegible] टप्प्याटप्प्याने अमलात आणणे फारसे अवघड वाटू नये. जेथे कुशल विणकर [illegible] अशा केंद्राच्या ठिकाणी सूत रेशमित करण्याचे संयंत्र स्थापन करण्याची व्यवस्था करावी [illegible]

[illegible]णीगृहाच्या जागेत असे संयंत्र व्यवस्थितपणे बसविता येईल. सुरुवातीला नागपूर व [illegible]पूर येथे, नमुनेवजा रंगवणीगृह व सूत रेशमित करण्याचे संयंत्र बसविण्यात यावे.

६.१३. मराठवाडा विकास महामंडळ यंत्रमाग सहकारी संस्था स्थापन करून मराठवाडा [illegible] यंत्रमाग बसविण्याची योजना कार्यान्वित करीत आहे. जोडपत्र पाच मध्ये या योजनेचा [illegible] परिचय करून देण्यात आला आहे. महामंडळास २,३०४ यंत्रमाग देण्यात आले [illegible] २४ संस्थांची नोंदणी झाली आहे. व प्रत्येक संस्थेकडे ९६ मागांचे युनिट आहे. [illegible], यंत्रमाग बसविण्याकरिता एक समाईक छपरी व प्रत्येक छपरीला लागून निवासाची [illegible] बांधण्याचे काम करीत आहे. विणकामापूर्वीच्या व नंतरच्या प्रक्रियांकरिता वेग[illegible] छपऱ्यांची तरतूद करण्यात आली आहे. समितीला नांदेड येथे मराठवाडा विकास [illegible]ने हाती घेतलेले काम पाहण्याची संधी मिळाली. हे काम अतिशय जलद गतीने [illegible] आहे. मागांकरिता छपऱ्या बांधण्याचे काम या आधीच पूर्ण झाले असून काही [illegible]मध्ये मागदेखील बसविण्यात आले आहेत. तसेच जेथे विणकामाच्या आधीच्या व [illegible] प्रक्रिया करण्यात येतील अशा स्वतंत्र छपऱ्या बांधण्याचे कामही चालू आहे. [illegible]वाडा प्रदेशातील ६,०८६ हातमाग विणकरांपैकी १,१५२ विणकर यंत्रमाग संस्थांचे [illegible] आहेत याबद्दल समितीला समाधान वाटते. या यंत्रमाग संघटनेचा मुद्दाम उल्लेख [illegible] आहे कारण या संघटनेमुळे योजनेमध्ये समाविष्ट नसलेल्या हातमाग विणकरांना [illegible] होईल असे वाटते. प्रकल्पाच्या कार्यकारी अधिकाऱ्याने समितीला अशी माहिती दिली की, विणकामाच्या आधीच्या व नंतरच्या प्रक्रियांकरिता बसविलेली सामग्री [illegible] प्रमाणापेक्षा अधिक आहे. त्याने हेही मान्य केले की ज्या हातमाग विणकरांची [illegible] रेशमित करण्याच्या सोयीचा लाभ घेण्याची इच्छा असेल त्या विणकरांना ही सोय [illegible] अटीवर उपलब्ध करून घेता येईल. समिती अशी शिफारस करीत आहे की, नांदेड येथे उपलब्ध होणारी ही सोय शक्य तितक्या जास्त हातमाग विणकरांना उपलब्ध करून देण्यात यावी.

६.१४. राज्य शासनाने यापूर्वीच विदर्भ, पश्चिम महाराष्ट्र व कोकण या प्रदेशांकरिता स्वतंत्र विकास महामंडळे स्थापन केली आहेत. विदर्भ व पश्चिम महाराष्ट्र विकास महामंडळेही मराठवाडा विकास महामंडळाच्या धर्तीवर यंत्रमाग प्रकल्प सुरू करण्याची शक्यता आहे. या यंत्रमाग प्रकल्पामध्ये काही अतिरिक्त क्षमता असेल व विणकामाच्या आधीच्या व नंतरच्या प्रक्रिया करण्याच्या या अतिरिक्त सोयी संबंधित प्रदेशातील यंत्रमाग विणकरांना उपलब्ध करून द्याव्यात असे समितीला वाटते.

विनिर्दिष्ट तपशील देण्यासाठी यंत्रणा

६.१५. हातमाग उद्योगासाठी योजलेल्या पद्धतीनुसार असलेल्या उत्पादन कार्यक्रमासाठी विनिर्दिष्ट तपशील पुरवण्याकरिता कार्यक्षम यंत्रणा उभारणे अत्यंत आवश्यक आहे. खरे

सांगायचे तर, विनिर्दिष्ट तपशीलाची उणीव हेच महाराष्ट्रातील हातमाग उद्योगाला जडलेल्या दुखण्याचे कारण आहे. राज्यातील हातमाग विणकरांची, परंपरागत प्रकारचे डिझाईन असलेले परंपरागत कापड तयार करण्याकडेच प्रवृत्ती आहे. आधुनिक युग हे अतिशय गतिमान युग आहे आणि लोकांची आवड सतत बदलत असते. म्हणून या उद्योगाने नावीन्यपूर्ण पद्धतींचा व डिझाईनचा अवलंब केला पाहिजे. जर विणकराला विशिष्ट डिझाईनचे विशिष्ट पद्धतीचे कापड तयार करण्यास सांगितले तरच ही गोष्ट होऊ शकेल. थोडेसे प्रशिक्षण आणि अवजारे व साधनसामग्री यामध्ये काहीसा बदल यामुळे कोणत्याही सर्वसाधारण विणकराला विनिर्दिष्ट तपशीलाप्रमाणे काम करणे शक्य होईल. तसेच विणकरांना दिलेल्या विनिर्दिष्ट तपशीलाचे काटेकोरपणे पालन होत आहे याची खात्री करून घेतली पाहिजे. याबाबतीत कोणतीही चूक झाल्यास योग्य ती शिक्षा झाली पाहिजे. म्हणून या प्रयोजनाकरिता स्थापन करावयाच्या यंत्रणेने पुढील गोष्टींबद्दल खात्री करून घेतली पाहिजे :—

(१) तयार करावयाच्या मालाकरिता विनिर्दिष्ट तपशील पुरवणे.

(२) विनिर्दिष्ट तपशीलाचे पालन होत आहे याबद्दल खात्री करून घेणे.

(३) विनिर्दिष्ट तपशीलाचा भंग झाल्यास शिक्षा करणे.

या प्रयोजनाकरिता स्थापन करावयाची यंत्रणा संचालनालयाच्या प्रत्यक्ष नियंत्रणाखाली असावी.

उत्पादनात विविधता आणणे

६.१६. कापडगिरण्या व यंत्रमाग यांच्याकडून एवढ्या मोठ्या प्रमाणात स्पर्धा होत आहे की हातमाग उद्योगाला त्यापुढे टिकाव धरावयाचा असेल तर त्यामध्ये विविध प्रकारच्या मालाचे उत्पादन आणि विशेषतः ज्या प्रकारचे कापड गिरण्यांमध्ये व यंत्रमागावर तयार होत नाही अशा प्रकारच्या मालाचे उत्पादन केले पाहिजे. तामिळनाडू व आंध्रप्रदेशाच्या दौऱ्यामध्ये समितीला असे आढळून आले की, या राज्यातील हातमाग उद्योगाने यश हे बहुतांशी उत्पादनामध्ये विविधता आणण्याच्या धोरणामुळेच प्राप्त झाले आहे. हातमाग विणकर उत्पादन करू शकतील असे वैशिष्ट्यपूर्ण कापड पुढीलप्रमाणे आहे :—

भिंतीवर टांगायचे शोभिवंत कापड, टेबलक्लॉथ, चटया, बिछायती, पायपुसणी कापड, जरीचे कापड, जॅकार्ड पद्धतीने विणलेल्या चादरी, लुंग्या, टॉवेल, बंधपट्टया, जाळीचे कापड इत्यादी.

६.१७. हातमागाच्या कापडाचे असे काही प्रकार आहेत की, त्यांना परदेशी बाजारपेठेत चांगलीच मागणी आहे. पाश्चिमात्य देशात हातमागाचे मफलर, टाय, स्कार्फ अतिशय

लोकप्रिय होत आहेत. म्हणून, या गोष्टींचा जास्तीत जास्त उपयोग करून घेणे आवश्यक आहे. याकरिता हातमाग संचालनालयात निर्यात शाखा (Export cell) स्थापन करण्यात यावी असे सुचविण्यात येत आहे. या शाखेने विशेषतः परदेशी बाजारपेठेतील ग्राहकांच्या आवडीनिवडींचा अभ्यास करावा व अशा प्रकारच्या कापडाचे उत्पादन राज्यातील कोणत्या भागात होण्याची शक्यता आहे हे शोधून काढावे. आवश्यक ते प्रशिक्षण व डिझाइन दिल्यानंतर कुशल विणकराला योग्य असे कापड तयार करता येईल.

प्रशिक्षण-नि-डिझाइन केंद्रे

६.१८. वैशिष्ट्यपूर्ण कापडाचे व सतत बदलत्या प्रकारांचे उत्पादन सुरू करण्याकरिता हातमाग विणकरांना योग्य प्रशिक्षण देणे आवश्यक आहे. नागपूर प्रदेशातील हातमाग विणकर अजूनही विणकामाच्या परंपरागत पद्धतींचा अवलंब करीत असून परंपरागत डिझाईन व पद्धतींचा वापर करीत आहेत. याचा परिणाम म्हणजे नागपूर येथील विदर्भ विणकर मध्यवर्ती सहकारी संस्थेमध्ये मालाचा बराच मोठा साठा पडून राहीला आहे. म्हणून गावोगावी ठिकाणी डिझाईन केंद्रे व प्रक्षिण केंद्रे सुरू करणे आवश्यक आहे. डिझाईन केंद्रांची स्थापना करण्याचे महत्त्व यापूर्वीच समितीच्या अंतरिम अहवालात पटविण्यात आले आहे. मुंबई येथील (अखिल भारतीय हातमाग मंडळाने पुरस्कृत केलेल्या) विणकर सेवा केंद्राच्या धर्तीवर नागपूर, सोलापूर व नांदेड येथे स्वतंत्र डिझाइन केंद्रे उघडण्यात यावीत अशी जोरदार शिफारस करण्यात येत आहे. प्रथमतः अखिल भारतीय हातमाग मंडळाला ही केंद्रे उघडण्याबद्दल व चालविण्याबद्दल विनंती करण्यात यावी. मंडळाला ते काम न जमल्यास राज्य शासनाने ही केंद्रे उघडावीत.

६.१९. विणकरांना प्रशिक्षण देण्याच्या बाबतीत तामिळनाडू राज्यात अंमलात असलेली योजना आपल्याकडेही स्वीकारावी अशी समितीची शिफारस आहे. ही योजना थोडक्यात पुढीलप्रमाणे आहे :—

विणकरांना सरकारी खर्चाने प्रशिक्षण दिले जाते. प्रत्येक जिल्ह्यातील एक केंद्र याप्रमाणे १२ केंद्रात हे प्रशिक्षण देण्यात येते. निवडलेल्या संस्थेला अर्हताप्राप्त हातमाग तांत्रिक निदेशक देण्यात येतो. हा निदेशक एका वर्षात सहा पाठ्यक्रम घेतो. प्रत्येक केंद्रामध्ये प्रत्येक पाठ्यक्रमामध्ये ३० विणकरांना प्रशिक्षण देण्यात येते. हे प्रशिक्षण विशेषतः गिरण्यांमध्ये तयार होणाऱ्या कापडाशी थोडी स्पर्धा करणारे व सतत बदलणाऱ्या कापडाच्या प्रकारांचे उत्पादन करण्याबाबतचे असते. प्रशिक्षणानंतर प्रशिक्षार्थ्यांना अर्थसाहाय्यित किमतीत सुधारित उपयंत्रे देण्यात येतात. प्रत्येक पाठ्यक्रम ४५ दिवसांच्या कालावधीचा असतो व प्रशिक्षार्थ्याला दरमहा १०० रुपये पाठ्यवेतन देण्यात येते.

* * *

भाग ७

वित्त सहाय्य देण्यास योग्य अशा सध्या अस्तित्वात असलेल्या योजना

७.१. महाराष्ट्र राज्यातील पुढील योजना सरकारी मदत मिळण्यास योग्य आहेत :—

(१) विणकर सहकारी संस्थांना सुधारित अवजारे व साधनसामग्री पुरविण्याची योजना.

(२) नवीन विक्री भांडारे उघडण्याची योजना.

(३) सध्याच्या विक्री भांडारांना आवर्ती अनुदाने देण्याची योजना.

(४) हातमागाच्या मालाच्या विक्रीवरील वटाव देण्याची योजना.

(५) विणकरांना, विणकर सहकारी संस्थांचे शेअर्स खरेदी करण्याकरीता कर्ज मंजूर करण्याची योजना.

(६) रिझर्व बँक ऑफ इंडियाच्या योजनेखाली मध्यवर्ती वित्तव्यवस्था संस्थांना व्याजाबाबत अर्थसहाय्य देण्याची योजना.

(७) गृहनिर्माण वसाहती स्थापन् करण्याच्या योजना.

यापैकी काही योजनांनुसार मिळणाऱ्या सहाय्याबद्दल यापूर्वीच विचार करण्यात आला आहे. सर्वसाधारणपणे असे म्हणता येईल की, या योजना हातमाग उद्योगाला लाभदायक असल्यामुळे या योजनांखाली मिळणारे सहाय्य पुढेही तसेच मिळत रहावे. तथापि, प्रत्येक वर्षी हातमागांकरिता करण्यात येणारी एकूण तरतूद अगदीच अपुरी आहे. अर्थसंकल्पीय तरतुदीतील बराच मोठा हिस्सा वटाव देण्याकरिता खर्च होतो व त्यामुळे बाकीच्या योजनांकरिता फारच थोडा निधी उपलब्ध होतो. हातमाग विणकर हा समाजातील, आर्थिकदृष्ट्या कमकुवत असलेल्या गटात मोडतो व म्हणून त्याच्याकडे अधिक लक्ष देण्यात आले पाहिजे आणि गरज पडल्यास इतर योजना व प्रकल्प याकरिता उपलब्ध केलेल्या निधीमधून या सर्व योजनांकरिता पुरेशी तरतूद केली पाहिजे. तेव्हा समितीची अशी सूचना आहे की, हातमाग संचालकांनी विचारविनिमय करून याकरिता निधीची तरतूद केली पाहिजे. तसेच हातमाग संचालकांनी, या सर्व योजनांचा समावेश करून कार्यवाहीसंबंधीची वास्तव योजना तयार केली पाहिजे.

७.२. गृहनिर्माण वसाहती स्थापन करण्याच्या योजनेचा येथे विशेष उल्लेख करावयास पाहिजे. समितीला असे सांगण्यात आले आहे की, गृहनिर्माण वसाहती स्थापन करण्याची योजना बंद करण्यात आली आहे. आता फक्त बांधील (Committed) योजनांना सहाय्य

देण्यात येते. गृहनिर्माणासंबंधीच्या बांधील योजना महाराष्ट्रात कामठी, सोलापूर इत्यादी ठिकाणी आहेत. वस्तुतः हातमाग विणकरांची प्राप्ती वाढवण्याचा एक उत्तम मार्ग म्हणजे त्याची कार्यक्षमता वाढवणे हा होय. सकस अन्नाचा अभाव व अस्वच्छ वातावरण यामुळे त्याची प्रकृती खालावलेली असते व शरीरयष्टी किरकोळ असते. आणि या सर्वांचा त्याच्या कार्यक्षमतेवर प्रतिकूल परिणाम होतो. म्हणून घरबांधणीला वाजवी महत्त्व देणे आवश्यक आहे. म्हणून समिती अशी जोरदार शिफारस करते की, पुढील पंचवार्षिक योजनेमध्ये गृहनिर्माण योजना पुन्हा सुरु केली पाहिजे. कामठी, सोलापूर, मैंदर्गी व नांदेड येथे सुरू झालेल्या गृहनिर्माण योजनांबाबत थोडा विचार करणे जरुरीचे आहे. असे समजते की, विणकरांना कर्जाची फेड करणे अत्यंत अवघड जात आहे. हातमाग बाजारपेठेतील अतिशय मंदी लक्षात घेता, घराकरिता घेतलेले कर्ज फेडण्यासाठी विणकर काही बचत करू शकेल अशी अपेक्षाच करता येत नाही. म्हणून त्याच्या सध्याच्या परिस्थितीमुळे कर्जाच्या परतफेडीच्या कालावधीसंबंधी फेरविचार करणे आवश्यक आहे. म्हणून पुढीलप्रमाणे सूचना करण्यात येत आहे :—

(क) परतफेडीचा कालावधी आणखी वाढवून देण्यात यावा.

(ख) येणारे चक्रवाढ व्याज (Compound penal interest) संपूर्णतया रद्द करावे.

सहकारी संघटना

७.३. कागदोपत्री असे दिसते की, सहकारी क्षेत्रात एकूण ९८,०५० हातमाग आहेत व सहकारी संस्थांची संख्या ७०० आहे. समितीने नागपूर, सोलापूर व नांदेड येथील प्रमुख हातमाग केंद्रांना भेट दिली. तेव्हा फक्त सोलापूर येथील हातमाग विणकर हातमागाच्या वेगवेगळ्या प्रकारचा व लवकर खपणारा माल तयार करीत होते. माल, नागपूर व नांदेड येथील विणकरांची परिस्थिती अत्यंत निराशजनक होती असे आढळून आले. जेथे जेथे समितीने भेट दिली तेथे तेथे तिला औदासिन्यच आढळून आले. संस्थांच्या मालकीच्या मागांकडे दुर्लक्ष केलेले दिसत होते व बऱ्याचशा संस्था निष्क्रीय असल्याचे दिसून येत होते. या गोष्टीला चर्चेच्या वेळी संस्थांच्या प्रतिनिधींकडून पुष्टीच मिळाली. समितीला जरी तोट्यात व निष्क्रिय संस्थांचा अचूक आकडा गोळा करणे शक्य झाले नाही तरी अशा संस्थांची संख्या बरीच मोठी असल्याबद्दल समितीची खात्री आहे व त्यांचे पुनरुज्जीवन व पुनर्रचना करण्याचा कार्यक्रम हाती घेणे आवश्यक आहे. हा उद्योग सध्या ज्या स्थितीत आहे तिचा विचार करता, हातमाग विणकर संस्थांना औद्योगिक संस्थांसारखे मानणे हा तातडीने योजावयाचा उपाय आहे. संस्थांना सहाय्य द्यावयाच्या सध्याच्या पद्धतीनुसार औद्योगिक सहकारी संस्थांना भागभांडवली अंशदान देण्याचे स्वरूप १ : २ या प्रमाणात आहे. तर विणकर संस्थांच्याबाबतीत भागभांडवली अंशदानाची कोणतीही योजना नाही, असे समितीला

दिसून आले. हातमाग विणकर संस्थांना शासनातर्फे १ : २ या प्रमाणात भागभांडवली अंशदान देण्यात यावे.

७.४. शेअर खरेदीसाठी सदस्यांना कर्जे देण्यात येतात. शेअरच्या किंमतीच्या ७५ टक्के रक्कम कर्ज म्हणून देण्यात येते. निष्क्रीय संस्थांची पुनर्रचना करण्यासाठी व त्यांना पुनरुज्जीवित करण्यासाठी बिनव्याजी कर्जे देण्यात यावीत आणि कर्जाची परतफेड सुलभ हप्त्यांनी करता यावी म्हणून परतफेडीची मुदतही वाढवण्यात यावी, अशी शिफारस करण्यात येत आहे. सध्याची परतफेडीची मुदत दोन वर्षे एवढी आहे. परतफेड पाच वर्षांमध्ये करता यावी यासाठी ही मुदत नव्याने आखून द्यावी असे सुचवण्यात येत आहे.

कर्जविषयक सोयी

७.५ रिझर्व बँक ऑफ इंडिया अधिनियमाच्या कलम १७(२) (बीबी) अन्वये रिझर्व बँकेने विणकर हातमाग संस्थांची वित्तव्यवस्था करण्याचे काम १९५७ पासून हाती घेतले. रिझर्व बँक शिखर संस्थेला राज्य सहकारी बँकेमार्फत आणि प्राथमिक संस्थांना राज्य सहकारी व जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांमार्फत निधी पुरवते. हे निधी उत्पादन व खरेदी विक्रीसाठी देण्यात येतात. त्यांचा व्याजाचा दर सवलतीचा म्हणजे बँक दरापेक्षा १½ टक्के कमी एवढा असतो. रिझर्व बँक ज्या दराने निधी देते त्याच दराने विणकर संस्थांना निधी मिळतात. या सेवेसाठी राज्य शासन, शिखर विणकर संस्थेला दिलेल्या निधीबद्दल राज्य सहकारी बँकेला १ टक्का आणि प्राथमिक विणकर संस्थांना दिलेल्या निधीबद्दल राज्य सहकारी बँक व मध्यवर्ती सहकारी बँका यांना ३ टक्के अर्थसहाय्य देते.

७.६. संस्थांना द्यावयाचे वित्तसहाय्य उत्पादन मूल्याच्या आधारे निश्चित केले जाते. संस्थेला द्यावयाच्या कर्जाची कमालमर्यादा, मागील वर्षीच्या तिच्या उत्पादन मूल्याच्या २५ टक्के एवढी आहे. ही मर्यादा संस्थेच्या मालकीच्या विनियोग योग्य निधीच्या ९ पट एवढी आणखी मर्यादित करण्यात आली आहे. तसेच मागील वर्षाच्या उत्पादनाच्या ⅓ पेक्षा कमी नसलेल्या उत्पादनाची विक्री झालेली असावी आणि विक्रीच्या उत्पन्नाच्या ७५ टक्के रक्कम मध्यवर्ती वित्तीय संस्थेमध्ये भरलेली असावी. क्षतिनिवारणाच्या प्रयोजनासाठी संस्थेकडे असलेला तयार मालाचा साठा, शिखर संस्थेला विकलेल्या मालाची येणे असलेली रक्कम, सदस्यांना दिलेल्या व शिल्लक असलेल्या कच्च्या मालाची किंमत आणि शासनाकडून येणे असलेली वटावाची रक्कम विचारात घेतली जाते. कर्जाऊ रकमांसाठी क्षतिनिवारणात १० टक्के सूट असावी.

७.७. रिझर्व बँकेने विणकर संस्थांना द्यावयाच्या कर्जाबाबत निश्चित केलेल्या मानकांमध्ये समितीला कोणताही दोष दिसत नाही. सर्वसाधारणपणे, त्या अगदी वाजवी आहेत

आणि त्यात कोणताही बदल करण्याची आवश्यकता नाही. तथापि, चर्चेच्या वेळी विणकर संस्थांच्या प्रतिनिधींनी असे आग्रहपूर्वक सांगितले की, कर्ज एकतर उपलब्ध नसते किंवा असल्यास तर अपुरे असते. विशेषतः अहमदनगरच्या विणकरांनी, अशी तक्रार केली की त्यांना आर्वन बँकांकडून १०½ टक्के दराने कर्ज मिळत होते. अहमदनगर येथील विणकरांनी केलेल्या तक्रारीच्या तपशीलात शिरण्याची आवश्यकता दिसत नाही. अशी सूचना करण्यात आली आहे की, विभागाने या तक्रारीकडे लक्ष द्यावे व त्यावर उपाय शोधून काढावेत तसेच सर्वसाधारण नियमांनुसार प्राथमिक संस्थांना कर्ज उपलब्ध होत आहे याची खात्री करून द्यावी.

७.७. (अ) तथापि, खाजगी क्षेत्रातील हातमाग व यंत्रमाग विणकरांना कर्ज देण्यासंबंधीचा प्रश्न अजून बाकी राहतो. समितीने ज्या ज्या ठिकाणांना भेट दिली त्या सर्व ठिकाणच्या खाजगी क्षेत्रातील विणकरांनी असे सांगितले की, त्यांना सुलभ अटींवर कर्ज मिळणे शक्य होत नाही. राष्ट्रीयीकृत बँकांनी अशा विणकरांना कर्ज द्यावे अशी अपेक्षा आहे. परंतु त्या बँकांनी वाजवी अटींवर कर्ज देणे आवश्यक आहे. म्हणून, खाजगी क्षेत्रातील हातमाग व यंत्रमाग विणकरांना वाजवी अटींवर व वाजवी व्याजाच्या दराने कर्ज मिळेल याची खात्री करून घेण्याच्या दृष्टीने राज्य शासनाने याविषयी राष्ट्रीयीकृत बँकांशी चर्चा करावी अशी शिफारस करण्यात येत आहे.

वटाव (रिबेट)

वटाव ही एक महत्त्वाची बाब असून त्यासाठी सरकारने हातमाग विकास योजनेत तरतूद केली आहे. एकूण तरतुदीच्या निम्म्यापेक्षा जास्त तरतूद वटावावर खर्च करण्यात येते हे खाली दिलेल्या आकडेवारीवरून लक्षात येईल :—

वर्ष (१)			हातमागासाठी केलेली एकूण तरतूद (२)	फक्त वटावासाठी तरतूद (३)
			(रुपये लाखांमध्ये)	(रुपये लाखांमध्ये)
१९६६-६७	..	..	३१.००	२०.९२
१९६७-६८	..	..	२८.२३	१८.००
१९६८-६९	..	..	२७.६७	१८.००
१९६९-७०	..	..	२४.४०	१६.११
१९७०-७१	..	..	२६.००	१८.१०

राज्यातील निरनिराळ्या केंद्रांमध्ये विणकरांच्या प्रतिनिधींशी समितीची जी चर्चा झाली त्या चर्चेमध्ये वटावाच्या रकमेसंबंधी वेगवेगळी मते मांडण्यात आली आहेत. एक मतप्रणाली

अशी आहे की, सरकारने जर रंगीत साड्यांचे उत्पादन करण्यावर यंत्रमागावर लादलेली बंदी काटेकोरपणे अमलात आणली तर हातमाग उद्योगाला वटावाच्या सहाय्याची जरुरी भासणार नाही. दुसरी मतप्रणाली अशी आहे की, घाऊक विक्री व फुटकळ विक्री यांच्यासाठी वटाव एकसारखा असावा. आणखी एक मतप्रणाली अशी आहे की, वटाव देण्याचे सध्याचे प्रमाण म्हणजे, घाऊक विक्रीवर ३ टक्के व फुटकळ विक्रीवर ५ टक्के हे तर्कसंगत नाही. यांच्या मते प्रोत्साहन देण्याच्या दृष्टीने जास्त दर म्हणजे घाऊक विक्रीवर ५ टक्के व फुटकळ विक्रीवर ३ टक्के देण्यात यावा. वटाव मागण्याच्या बाबतीत प्रचलीत असलेले निरनिराळे गैरप्रकार समितीला माहीत आहेत. डॉ. शेख समिती ही विशेषतः वटावाच्या गैरवापराचा तपास करण्यासाठी नेमली होती. त्या समितीने प्रचलित असलेले निरनिराळ्या प्रकारचे गैरप्रकार दाखवून दिले आहेत. त्या समितीने अशी शिफारस केली की, काही प्रमुख गैरप्रकार बंद करण्यासाठी, घाऊक विक्री व फुटकळ विक्री यांच्यासाठी वटाव एकसारखा करणे इष्ट ठरेल. या मताशी ही समिती सहमत आहे. पण त्याचवेळी तिला असे वाटते की, संस्थांचे भागभांडवल वाढवण्याच्या दृष्टीने काही अंतर्गत पद्धत असावी. म्हणून, या समितीने अशी शिफारस केली आहे की, वटावाचा दर एकसारखा असावा व घाऊक विक्री व फुटकळ विक्री यांच्यासाठी ३ टक्के निश्चित करण्यात यावा आणि २ टक्के संस्थेच्या भागभांडवलामध्ये अंशदान म्हणून देण्यात यावा. या व्यवस्थेमुळे, संस्थांचे भागभांडवल वाढेल ; व अशारीतीने रिझर्व बँक ऑफ इंडियाने दिलेल्या पतविषयक सोयीनुसार कर्ज मिळवण्यासाठी, त्यांना आवश्यक ती १० टक्के सूट ठेवणे शक्य होईल. सहकारी व खाजगी या दोन्ही क्षेत्रातील सर्व हातमाग उत्पादन व खरेदी-विक्री योजनेत घेण्यासाठी एक अवस्थाकल्पित कार्यक्रम तयार करण्यात यावा अशी यापूर्वी शिफारस करण्यात आली आहे याचा येथे उल्लेख करणे जरूर आहे. तथापि, ज्या संस्था सहकारी शिखर पणन संस्थांच्या उत्पादन व पणन खरेदी-विक्री योजनेखाली घेण्यात येतील त्या संस्थांचे उत्पादन व खरेदी विक्री यांची संपूर्ण जबाबदारी विणकरांच्या सहकारी शिखर संस्थांवर राहील व त्यामुळे त्या संस्थांना वटावाचा फायदा मिळणार नाही. तसेच, ज्या विणकर संस्थांना सहकारी शिखर पणन संस्थेच्या उत्पादन व पणन कार्यक्रमामध्ये सहभागी होण्याची संधी दिली असता ज्यांनी सहभागी होण्यास नकार दिला असेल अशा विणकर संस्था वटावासाठी व २ टक्के भागभांडवली अंशदानासाठी पात्र असणार नाहीत.

अंशदानात्मक काटकसर निधी योजना

७.९. तामिळनाडू राज्यामध्ये समितीला तामिळनाडू सरकारने पुरस्कृत केलेली अंशदानात्मक काटकसर निधी योजना थोडया तपशीलवारपणे अभ्यासण्याची संधी मिळाली. या योजनेनुसार विणकरांना फक्त बचत करण्याची सवय जोपासण्यास उत्तेजन दिले जात नाही तर घर बांधणे, विवाह इत्यादी सारख्या उपयुक्त व सामाजिकदृष्टया आवश्यक असलेल्या प्रयोजनासाठी अग्रिम धन मिळण्याचाही हक्क असतो. विणकर हा त्याने मिळविलेल्या मजुरीतील प्रत्येक रुपयामागे ६ पैसे वर्गणी देतो. सरकार ४ पैसे व संबंधित विणकर संस्था २ पैसे अंशदान देते. अशारीतीने विणकराच्या वर्गणीपूर्वी ६ पैशाचे अनुरूप अंशदान तयार होते. तामिळनाडू राज्यामध्ये, १९६२–६३ पासून ही योजना सुरू असून तिच्यात अधिकाधिक संस्थांचा व अधिकाधिक व्यक्तींचा समावेश करण्यासाठी ती अधिकाधिक वाढत्या क्रमाने वाढविण्यात येत आहे. हा अंशदानात्मक काटकसर निधी अंशदान देणाऱ्या प्रत्येक व्यक्तीच्या नावाने सहकारी मध्यवर्ती बँकामध्ये दरवर्षी ६ टक्के व्याजाने गुंतविण्यात येतो. ही समिती, ही योजना एका फेरबदलासह स्वीकारण्याची शिफारस करते. तो फेरबदल असा की, विणकराकडून ३ पैसे गोळा करावेत व सरकारने ३ पैसे अंशदान द्यावे. ही योजना फक्त सहकारी क्षेत्रातील हातमाग विणकरांनाच लागू होणार असल्याने राज्य सरकारने करावयाचे अंशदान हे दर वर्षी जास्तीत जास्त १६ लाख रुपये एवढे होईल असा अंदाज आहे. जेव्हा विणकर संस्थांची आर्थिक स्थिती सुधारेल तेव्हा संस्थांकडून अंशदान घेण्याचा प्रश्न विचारात घेण्यात येईल.

बक्षीस देण्याची योजना

७.१०. तामिळनाडूमध्ये जी आणखी एक चांगली योजना कार्यान्वित झाली आहे ती म्हणजे बक्षीस देण्याची योजना होय. आकर्षक कापडाचे उत्पादन सहकारी क्षेत्रातील किंवा बाहेरील विणकर, मालक विणकर व कापडावरील डिझाईन तयार करणाऱ्या व्यक्तींना आकर्षक कापडाचे उत्पादन करण्यासाठी प्रत्यक्ष प्रोत्साहन देणे हा या योजनेचा हेतू आहे. यासाठी दरवर्षी स्पर्धा घेण्यात येतात व निवडक केंद्रातील प्रत्येक प्रकारच्या हातमाग कापडातील सर्वात चांगल्या डिझाईनसाठी बक्षीसे देण्यात येतात. सरकारी व बिनसरकारी सदस्य असलेल्या सल्लागार समितीच्या मदतीने जिल्हाधिकारी बक्षीसे देण्यासाठी उत्कृष्ट डिझाईनची निवड करतो. ही योजना महाराष्ट्र राज्यातही कार्यान्वित करावी व दरवर्षी १०,००० रुपयांची तरतूद करण्यात यावी अशी सूचना करण्यात येत आहे.

* * *

भाग ८

खरेदी-विक्री

सरकारी खरेदी

८.१ हातमाग विणकर हे समाजाच्या आर्थिकदृष्टया कमकुवत व मागासवर्गातील असतात, या गोष्टीवर समितीला अतिजोर देण्याची आवश्यकता नाही. म्हणून जेवढे उत्तेजन त्यांना देणे शक्य आहे तेवढे उत्तेजन सरकारने दिले पाहिजे. हे करण्याची एक सोपी रीत पुढील प्रमाणे आहे. शासनाचे निरनिराळे विभाग कापड खरेदी करीत असतात. उदाहरणार्थ विश्रामगृहे व रुग्णालये तसेच कार्यालये यांच्यासाठी कापड खरेदी करण्यात येते. जेथे खादी खेरीज इतर कापड खरेदी करण्यात येते तेथे या कापडाऐवजी हातमागाने कापड खरेदी करण्यावर सक्ती करण्यात यावी. सरकारी व निमसरकारी रुग्णालयांमध्ये बंद पट्ट्याच्या कापडाची गरज असते. अशा कापडाचे उत्पादन हातमागावर होते व म्हणून अशी सर्व खरेदी हातमाग क्षेत्रातून करण्यात यावी.

आगाऊ रकमेच्या पद्धतीवर सरकारी व निम-सरकारी कर्मचाऱ्यांनी करावयाची हातमागाच्या कापडाची खरेदी.

८.२. हातमागाच्या कापडाची विक्री वाढविण्यासाठी तामिळनाडू सरकारने १९६८–६९ पासून एक विशेष योजना पुरस्कृत केली आहे. या योजनेनुसार, सरकारने तामिळनाडू हातमाग विणकर सहकारी संस्थांच्या विक्री केंद्रातून हातमागाचे कापड खरेदी करण्यासाठी एका महिन्याच्या मूळ वेतनाएवढी रक्कम कर्ज म्हणून देते. सरकारी कर्मचारी हातमागाचे कापड खरेदी करण्यासाठी दिलेल्या कर्जानुसार एका महिन्याच्या मूळ वेतनाच्या रकमेपर्यंत त्याला लागणारे हातमागाचे कापड खरेदी करू शकतो. कर्ज एका ठोक रकमेत काढण्यात येऊन ते राज्यातील संस्थेला देण्यात येते व संबंधित सरकारी कर्मचाऱ्याच्या वेतनातून ती रक्कम कार्यालयप्रमुख ६ ते ७ मासिक हप्त्यात वसूल करतो. तामिळनाडू सरकारने १९६९–७० पासून ही योजना कायम केली असून तीच योजना स्थानिक संस्था व पंचायत समिती यांच्या कर्मचारीवर्गालाही लागू करण्यात आली आहे. महाराष्ट्र सरकारने ही योजना संपूर्णपणे स्वीकारावी व ती पुढील प्रवर्गाच्या कर्मचाऱ्यांना लागू करावी अशी शिफारस करण्यात येत आहे :—

(१) सरकारी कर्मचारी,
(२) निम-सरकारी कर्मचारी,

(३) स्थानिक संस्थांमधील कर्मचारी,
(४) ज्या संस्थांना राज्य सरकारकडून भाग-भांडवली अंशदान मिळाले आहे अशा सहकारी संस्थांमधील कर्मचारी.

फक्त प्राधिकृत विक्री केन्द्रामधून खरेदी करण्यासाठीच कर्ज देण्यात यावे. अर्थ व सांख्यिकी विभागाने, ३० जून १९७० रोजी असणाऱ्या कर्मचाऱ्यांच्या संख्येसंबंधी पुढील माहिती दिली आहे :—

(१)	राज्य सरकारचे कर्मचारी	३·६४ लाख
(२)	निम-सरकारी कर्मचारी	२·२७ लाख
(३)	स्थानिक संस्थांचे कर्मचारी	३·९६ लाख
(४)	ज्या सहकारी संस्थांना राज्य सरकारकडून भाग-भांडवली अंशदान मिळाले आहे अशा सहकारी संस्थांचे कर्मचारी ..	माहिती मिळाली नाही.
	एकूण ..	९·८७ लाख

जर १० टक्के कर्मचारी अशा कर्जविषयक सोयींचा फायदा घेतील असे गृहीत धरले तरी एका वर्षामध्ये १ कोटी किमतीच्या हातमागाच्या कापडाची विक्री होईल.

श्री. न. म. तिडके,
कामगार व ग्रामविकास मंत्री,
अध्यक्ष.

श्री. ल. जि. मोहिते,
सहकार मंत्री.
सदस्य.

श्री. टी. डी. देशमुख-पारवेकर,
उद्योग, वीज, माहिती, प्रसिद्धी व वन राज्य मंत्री.
सदस्य.

श्री. आर्. व्ही. बेत,
सदस्य.

श्री. नामदेवराव हेडाऊ,
सदस्य.

श्री. एन्. जी. धारेवार,
सदस्य.

श्री. एस्. एच्. टक्कर,
सदस्य-कार्यवाह.

* * *

भाग ९

निष्कर्ष व शिफारशी यांचा सारांश

निष्कर्षांचा/ शिफारशींचा अनुक्रमांक	निष्कर्ष व शिफारशी	परिच्छेद क्रमांक
(१)	(२)	(३)
१	महाराष्ट्रातील हातमाग उद्योगाची सध्याची स्थिती अत्यंत असमाधानकारक आहे. ही गोष्ट विशेषतः नागपूर, मराठवाडा या प्रदेशात व अहमदनगर, धुळे व येवले यासारख्या केंद्रांत आहे.	२.१
२	हातमाग उद्योगाकडे नीट लक्ष देण्यासाठी हातमाग, यंत्रमाग व सहकारी वस्त्रनिर्माण याकरिता एक स्वतंत्र संचालनालय उघडणे आवश्यक आहे.	३.१
३	सहकारी शिखर पणन संघाने (अपेक्स को-ऑपरेटिव्ह मार्केटींग फेडरेशन) अवस्थाकलित कार्यक्रमाखाली सहकारी क्षेत्रातील सर्व हातमागांना उत्पादन योजनेखाली आणले पाहिजे. या योजनेनुसार सर्व कच्चा माल पुरविण्यात यावा. त्यानंतर तयार मालाच्या विक्रीची व्यवस्था केली पाहिजे. तसेच हातमाग व सहकारी वस्त्रनिर्माण संचालनालयाने किंवा हातमाग महामंडळाने खाजगी क्षेत्रातील सर्व हातमाग उत्पादन कार्यक्रमाखाली आणले पाहिजेत (या कार्यक्रमानुसार कच्च्या मालाचा पुरवठा केला जावा) व त्यानंतर तयार मालाच्या विक्रीची व्यवस्था करावी. शिखर पणन संस्था किंवा हातमाग महामंडळ (खाजगी हातमागाकरिता असलेली उत्पादन व खरेदी-विक्री योजना हातमाग महामंडळाकडे सोपविली असल्यास) यांना तोटयामध्ये विक्री करणे भाग पडल्यास, संबंधित संस्थांनी हातमाग संचालनालयाची तशी पूर्वानुमती घ्यावी. शिखर पणन संस्था किंवा हातमाग संचालनालय/ हातमाग महामंडळ यांना तोटा झाल्यास तो शासनाने सोसावा.	४.२

(१)	(२)	(३)
४(अ)	बव्हंशी हातमागाचे वाढत्या क्रमाने यंत्रमागामध्ये रूपांतर करावे हे जरी मान्य केले असले तरी हे रूपांतर पूर्ण होईपर्यन्त यंत्र मागावर रंगीत साड्या तयार करण्यावर सरकारने कडक व परिणामकारक निर्बंध घालावेत.	५.१
(ब)	हातमागाचे वाढत्या क्रमाने यंत्रमागात रूपांतर करण्याची गरज लक्षात घेऊन राज्य सरकारने केंद्र सरकारकडून यंत्रमागांचा जादा वाटा घेण्यासाठी शक्य तितके सर्व प्रयत्न करावेत.	५.२
५(अ)	हातमाग विणकरांना वाजवी भावाने सूत उपलब्ध करुन द्यावे. ही गोष्ट सहकारी सूतगिरण्यांमार्फत विशेषतः ग्राहकांच्या सूतगिरण्यांमार्फत करण्यात यावी. ग्राहकांच्या सूतगिरण्यांमध्ये ३६,००० चात्यापर्यन्त चातीक्षमता वाढविण्याकरिता व उत्पादकांच्या सूतगिरण्यांमध्ये २५,००० चात्यापर्यन्त चातीक्षमता वाढविण्याकरिता शासनाने त्वरित उपाययोजना करावी. उत्पादकांच्या सूतगिरण्यांना चांगल्या प्रतीचे सूत काढता यावे म्हणून त्यांना "कोंबर" इत्यादीसारखी जादा यंत्रसामग्री पुरवावी.	६.३
(ब)	सुताचे उत्पादन व पुरवठा हातमाग विणकरांना वाजवी दराने करणे व आयात केलेल्या कापसाचा ठराविक वाटा अशा गिरण्यांना देण्याची केंद्र सरकारने अलिकडेच तयार केलेली योजना अधिक व्यवहारी व परिणामकारक करण्यासाठी तिच्यात योग्य ते बदल करणे.	६.५ ६.६
(क)	सीमाशुल्क विभाग (कस्टम डिपार्टमेन्ट) चोरटा आयात धागा ताब्यात घेतो. सीमाशुल्क विभागातर्फे हा चोरटा माल (उदा. घड्याळे, फाऊंटन पेने इत्यादि माल) ज्या धर्तीवर राष्ट्रीय सहकारी ग्राहक संघाला पुरविण्यात येतो त्याच धर्तीवर अशा तऱ्हेचा धागा सहकारी शिखर पणन संस्थेला उपलब्ध करुन द्यावा. वस्त्रनिर्माण आयुक्तांनी चांगल्या प्रतीचा कृत्रिम धागा तसेच टाकाऊ धागा हातमाग विणकरांना वाजवी भावाने मिळावा यासाठी आपले वजन खर्ची घालावे.	६.७
६(अ)	सध्या आयात होत असलेली रंगद्रव्ये व रसायने तयार करण्यासाठी शासनाने संयंत्रे (plants) बसवावी. अशी संयंत्रे बसवीपर्यन्त	६.९

(१)	(२)	(३)
	शासनाने आवश्यक ती रंगद्रव्ये व रसायने सरकारी आयात लेख्यावर करावीत व ती हातमाग उद्योगाला वाजवी भावाने उपलब्ध करून द्यावीत.	
(ब)	जुन्या पद्धतीप्रमाणे पांजणी करणे, धागा ताण्यावर बसविणे व गुंडाळणे यामुळे अतिशय मोठ्या प्रमाणावर श्रम वाया जातात. तेव्हा पांजणी करणे, धागा ताण्यावर बसविणे व गुंडाळणे या कामांकरिता समाईक सोयी उपलब्ध करून द्याव्यात. सुरुवातीला अशा प्रकारचे एक केंद्र सुरू करण्यात यावे व त्याची उपयुक्तता व सर्वदृष्टीने कमी खर्चाचे होणे याचा काळजीपूर्वक अभ्यास करावा. जर अशा प्रकारच्या तपासणीमध्ये हे केन्द्र उपयुक्त व आर्थिकदृष्ट्या फायदेशीर असल्याचे आढळून आले तर अशी काही केन्द्रे, संचालयालयाने सुरू करावयाच्या अवस्थाकल्पित कार्यक्रमानुसार इतर भागातही उघडण्यात यावीत.	६.१०
७	हातमाग विणकरांना सुधारित साधनसामग्री व उपसाधने पुरविण्याकरिता वार्षिक योजनांमध्ये पुरेशी तरतूद करावी.	६.११
८(अ)	शासनाने, योग्य अशा केंद्रामध्ये नमुनेवजा रंगवणीगृहे (मॉडेल डाय हाऊस) स्थापन करावीत. तसेच, ज्या केंद्रांमध्ये पुष्कळ हातमाग विणकर आहेत अशा काही केंद्रांमध्ये धागा रेशमित करण्याची संयंत्रेही उभारावीत. यासाठी अवस्थाकल्पित कार्यक्रम तयार करावा. सुरुवातीला नागपूर व सोलापूर येथे प्रत्येकी एक रेशमित संयंत्र उभारावे.	६.१२
(ब)	नांदेड यंत्रमाग संस्थेमध्ये (मराठवाडा विकास महामंडळाच्या यंत्रमाग प्रकल्प) उपलब्ध असलेली अतिरिक्त रेशमित क्षमता, मराठवाडा प्रदेशातील हातमाग विणकरांना उपलब्ध करून द्यावी.	६.१३
(क)	महाराष्ट्रातील वेगवेगळ्या प्रदेशात नव्यानेच स्थापन करण्यात आलेल्या विकास महामंडळांनी संबंधित प्रदेशातील यंत्रमाग विणकरांना विणकामाच्या आधीच्या व नंतरच्या प्रक्रिया करण्याच्या सोयी उपलब्ध करून द्याव्यात.	६.१४

(१)	(२)	(३)
९	हातमाग विणकरांना, तयार करावयाच्या कापडाचा दर्जा व डिझाईन यासंबंधी विनिर्दिष्ट तपशील देण्यासाठी एक यंत्रणा उभारावी. अशा विनिर्दिष्ट तपशीलाचे नीट पालन होत आहे किंवा नाही हे तपासण्यासाठीही यंत्रणा असावी. अशा तऱ्हेने स्थापन झालेली यंत्रणा संचालनालयाच्या प्रत्यक्ष नियंत्रणाखाली असावी.	६.१५
१०(अ)	हातमाग उद्योगाने टिकाव धरावा म्हणून उत्पादनात वाढत्या क्रमाने विविधता आणणे ही नितांत आवश्यक बाब आहे.	६.१६
(ब)	हातमागाच्या मालाला परदेशी बाजारपेठेत चांगली मागणी यावी म्हणून हातमागाच्या चांगल्या दर्जाच्या कापडाच्या उत्पादनात वाढ होण्याकरिता हातमाग संचालनालयात "निर्यात शाखा" स्थापन करण्यात यावी. परदेशी बाजारपेठेतील हातमागाच्या कापडाविषयीच्या ग्राहकाच्या अभिरूचीचा अभ्यास करणे आणि योग्य हातमाग केंद्रांमध्ये अशा कापडाचे उत्पादन करणे हे या शाखेचे मुख्य कार्य राहील.	६.१७
११	मुंबई येथील अखिल भारतीय हातमाग मंडळाने पुरस्कृत केलेल्या विणकर सेवा केंद्राच्या धर्तीवर स्वतंत्र डिझाईन केंद्रे नागपूर, सोलापूर व नांदेड येथे स्थापन करावीत. प्रथमतः अखिल भारतीय हातमाग मंडळाला अशी केन्द्रे स्थापन करण्यास व चालविण्यास विनंती करण्यात यावी. मंडळाला हे काम न जमल्यास राज्य शासनाने ही केन्द्रे उघडावीत.	६.१८
१२	राज्य शासनाने हातमाग विणकरांना सुधारित मार्गांवर काम करण्याचे तसेच डिझाईन संबंधीचे प्रशिक्षण द्यावे. ज्या जिल्ह्यात पुष्कळ प्रमाणात हातमाग आहेत अशा जिल्ह्यांमध्ये प्रत्येकी एक याप्रमाणे प्रशिक्षण केन्द्रे उघडण्यात यावीत. अशा केन्द्राने वर्षामध्ये निरनिराळ्या ठिकाणी दोन महिन्यांच्या कालावधीचे सहा पाठ्यक्रम घ्यावेत.	६.१९
१३	सहकारी क्षेत्रातील हातमागांना अर्थसहाय्य देण्याच्या अस्तित्वात असलेल्या सर्व योजना पुढे चालू ठेवाव्यात. विणकरांकरिता घरबांधणी योजना बंद करण्यात आली आहे ती पाचव्या पंचवार्षिक योजनेच्या	७.१

(१)	(२)	(३)
	कालावधीत पुन्हा सुरू करण्यात यावी. घरबांधणीच्या बांधील (Committed) योजनेखालील कर्जाच्या परतफेडीचा कालावधी जास्तीत जास्त वर्षापर्यन्त वाढविण्यात यावा म्हणजे कर्जाचे हप्ते देणे जड जाणार नाही.	
१४(अ)	मृत व निष्क्रिय हातमाग संस्थांची संख्या फार मोठी आहे. त्यांच्या पुनरुज्जीवनाचा व पुनर्रचनेचा कार्यक्रम हाती घेण्यात यावा. औद्योगिक सहकारी संस्थांमध्ये ज्याप्रमाणे भाग भांडवली अंशदानाची पद्धत आहे त्याच धर्तीवर हातमाग विणकर संस्थांमध्येही भाग भांडवली अंशदानाची पद्धत असावी.	७.३ ७.४
(ब)	मृत व निष्क्रिय हातमाग संस्थांच्या पुनर्रचनेसाठी व पुनरुज्जीवनासाठी शेअर खरेदी करण्याकरिता बिनव्याजी कर्ज देण्यात यावीत व कर्जाच्या परत फेडीचा कालावधी ५ वर्षापर्यन्त वाढविण्यात यावा.	७.४
१५(अ)	रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया योजनेखाली देण्यात येणाऱ्या कर्जविषयक सोयी योग्य आहेत व त्यात बदल करण्याची आवश्यकता नाही.	७.७
(ब)	अहमदनगर जिल्ह्यातील सहकारी क्षेत्रामधील हातमाग विणकरांनी अशी तक्रार केली की, नागरी सहकारी बँका १०½ टक्के एवढ्या जास्त दराने व्याज आकारतात. या विशिष्ट तक्रारीबाबत सहकार विभागाने बारकाईने तपास करावा.	७.७
(क)	सहकारी क्षेत्रामध्ये सामील नसलेल्या हातमाग व यंत्रमाग विणकरांना कर्ज मिळवणे कठीण जाते. अशा विणकरांना राष्ट्रीयीकृत बँकांनी योग्य अटींवर व व्याजाच्या वाजवी दराने कर्ज देणे आवश्यक आहे.	७.७ (अ)
१६	बटाव (रिबेट) देण्याची पद्धती अशा तऱ्हेने बदलावी की त्यामुळे घाऊक विक्रीवरील व फुटकळ विक्रीवरील बटावाचा (रिबेटचा) दर एक सारखाच राहील. बटावाचा दर ५ टक्के असावा. विक्रीच्या २ टक्के रक्कम हातमाग संस्थांना भाग भांडवली अंशदान म्हणून देण्यात यावी. विणकर संस्था सहकारी शिखर पणन संस्थांच्या उत्पादन व खरेदी-विक्री कार्यक्रमाखाली आणण्याच्या योजनेबाबत	७.८

(१)	(२)	(३)
	अशी शिफारस करण्यात येत आहे की, ज्या विणकर संस्थांची आवश्यक तेवढी विक्री केन्द्रे आहेत व अन्यथा ज्या संस्था कार्यक्षमतेने चालविल्या जात आहेत अशा संस्थांना उत्पादन व खरेदी-विक्री कार्यक्रमाखाली अगदी शेवटी आणावे व सर्व संस्था उत्पादन व खरेदी-विक्री कार्यक्रमाखाली आणण्याचा प्रश्न सर्वस्वी संचालक, हातमाग, यंत्रमाग व सहकारी वस्त्रनिर्माण संस्था यांच्या स्वेच्छा निर्णयावर सोपवावा. वर उल्लेखिलेल्या प्रवर्गातील संस्थांव्यतिरिक्त इतर संस्था व सहकारी शिखर पणन संस्थेने आपल्या उत्पादन व खरेदी विक्री कार्यक्रमात ज्या संस्थाना घेण्याची तयारी दाखविली असेल व ज्या संस्थांनी त्यास नकार दिला असेल अशा संस्था बटाव मिळण्यासाठी व भाग भांडवली अंशदान म्हणून विक्रीची २ टक्के रक्कम मिळण्यालाही अपात्र समजाव्यात.	
१७	सहकारी क्षेत्रातील विणकरांकरिता अंशदानात्मक काटकसर निधी सुरू करण्यात यावा. यामध्ये वेतनाच्या प्रत्येक रुपयामागे ३ पैसे अंशदान असावे व शासनाने त्यास अनुरूप अनुदान द्यावे.	७.९
१८	सहकारी व खाजगी क्षेत्रातील हातमाग विणकरांना बक्षिसे देण्याची योजना सुरू करण्यात यावी.	७.१०
१९	खादीखेरीज शासकीय लेख्यावर खरेदी करण्यात येणाऱ्या इतर कापडाऐवजी हातमागाचे कापड खरेदी करण्यात यावे.	८.१
२०	सरकारी, निमसरकारी, स्वयंशासित महामंडळे व स्थानिक संस्था व सहकारी संस्था यामधील कर्मचाऱ्यांना प्राधिकृत विक्री केन्द्रातून हातमागाचे कापड खरेदी करण्याकरिता एका वर्षात एक महिन्याचे मूळ वेतन अग्रिम म्हणून देण्याची योजना सुरू करावी.	८.२

जोडपत्र "एक"

बैठकीची तारीख		ठिकाण
३ डिसेंबर १९७०	..	कामगार व ग्रामविकास विभाग मंत्री यांचा कक्ष, मुंबई.
२२ डिसेंबर १९७०	..	रवि भवन, नागपूर.
२३ डिसेंबर १९७०	..	
१० जानेवारी १९७१	..	रवि भवन, नागपूर.
२० जानेवारी १९७१	..	कामगार व ग्रामविकास विभाग मंत्री यांचा कक्ष, मुंबई.
१५ मार्च १९७१	..	वरील प्रमाणे.
१८ जून १९७१	..	सोलापूर औद्योगिक सहकारी बँक, मर्यादित याचे समिति सभागृह, सोलापूर.
१९ जून १९७१	..	नांदेड जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक, मर्यादित, नांदेड याचे समिती सभागृह, नांदेड.

दि. २२ व २३ डिसेंबर १९७० रोजी नागपूर येथे भरलेल्या समितीच्या बैठकीला हजर असलेल्या व्यक्तींची सूची

(१) श्री. मेनलाल सोनकर्से विणकर हातमाग, सिहोरा.
(२) श्री. गोंविदा बोकाडे .. श्री गजानन विणकर सहकारी संस्था, सिहोरा.
(३) श्री. गणपतराव उमरेडकर क्रमांक २, रत्ना क्रमांक ९.
(४) श्री. डी. एम्. कुंभारे .. शंकर हातमाग सहकारी संस्था, नागपूर.
(५) श्री. जुनेद आलम .. मोमिन विणकर सहकारी संस्था, नागपूर.
(६) श्री. एल्. टी. बर्डे .. जिजामाता विणकर सहकारी संस्था, नागपूर.
(७) श्री. आर. के. वावणे .. नररत्न हातमाग विणकर सहकारी संस्था, नागपूर.
(८) श्री. सदाशिव लांजेवार उमरेड.
(९) श्री. डी. ए. चांदेकर .. नागपूर रेशमी आणि हातमाग वस्त्रनिर्माण मर्यादित, नागपूर.
(१०) श्री. वाय्. बी. उमरेडकर चंद्रकांत विणकर सहकारी संस्था, नागपूर.
(११) श्री. लक्ष्मण .. अरविंद हातमाग विणकर सहकारी संस्था, नागपूर.
(१२) श्री. ए. एम्. हिंगणेकर .. विजय विणकर सहकारी संस्था, नागपूर.
(१३) श्री. कृष्णराव खापेकर .. युवराज विणकर सहकारी संस्था, नागपूर.
(१४) श्री. बी. एस्. बोरकुटे .. हातमाग विणकर सहाकारी मंडळ, काळमेश्वर.
(१५) श्री. कृष्णराव खोत .. हनुमान विणकर सहकारी संस्था, नागपूर.

(१६) प्रतिनिधी .. जनता विणकर सहकारी संस्था, नागपूर.
(१७) श्री. मारुतीदास हेडाऊ .. जगदीश थरेड बॉल विणकर संस्था, नागपूर.
(१८) श्री. डी. जी. बारटक्के .. गजानन विणकर सहकारी संस्था, नागपूर.
(१९) प्रतिनिधी .. विणकर संस्था, चंद्रपूर.
(२०) प्रतिनिधी .. विणकर संस्था, चंद्रपूर.
(२१) श्री. पी. ए. निनावे .. जगन्नाथ विणकर सहकारी संस्था, चंद्रपूर.
(२२) श्री. जी. एल्. खापेकर .. जगन्नाथ स्वाती विणकर सहकारी संस्था, मंगळवार पेठ.
(२३) श्री. एम्. जे. नंदन .. आत्मानंद विकास सहकारी संस्था, नागपूर.
(२४) श्री. एस्. आर. लोके .. पवन विणकर सहकारी समिती, पवनी, नागपूर.
(२५) श्री. व्ही. जी. शेंडे .. पंचशील विणकर सहकारी संस्था, नागपूर.
(२६) श्री. रामलाल नंदनवार दत्त प्रसादिक विणकर सहकारी संस्था, नागपूर.
(२७) श्री. व्ही. एम्. कुंभारे .. नररत्न नगर विणकर संस्था, नागपूर.
(२८) प्रतिनिधी. .. श्री चैतन्येश्वर रेशमी व हातमाग सहकारी संस्था, नागपूर
(२९) श्री. ए. एस्. फरुकी .. कामठी विणकर सहकारी संस्था मर्यादित, नागपूर.
(३०) अध्यक्ष .. बारिसपुरा विणकर सहकारी संस्था मर्यादित, कामठी.
(३१) प्रतिनिधी .. फ्रेंडस् विव्हर को-ऑपरेटिव्ह सोसायटी लिमिटेड, कामठी
(३२) प्रतिनिधी .. हनुमान विणकर सहकारी संस्था, खापा.
(३३) श्री. एस्. एन्. घाडी .. कामधेनू विणकर सहकारी संस्था, नागपूर.
(३४) प्रतिनिधी .. लालपूर विणकर सहकारी संस्था, नागपूर.

नागपूर येथे दि. १० जानेवारी १९७१ रोजी भरलेल्या बैठकीला हजर असलेल्या व्यक्तींची सूची

(१) श्री. नामदेवराव खर्बीकर.
(२) श्री. किसान नारायण हेडाऊ.
(३) श्री. गंगाराम मोहाडीकर.
(४) श्री. केशवराव कृष्णाकवी बोराडे.
(५) हल्ला कोशी मंडळ यांच्या वतीने श्री. एस्. जे. महाराजा.
(६) श्री. बन्सारलाल डालमिया.
(७) श्री. नारायण श्रावण छप्परघरे.
(८) श्री. आनंदराव महादेव मोंडेकर, चिटणीस, विणकर दुकानदार संयुक्त संस्था, गांधीबाग, नागपूर.

(९) श्री. बी. एम्. पाबतीकर, घोरमाडे भवन, सीताबर्डी, नागपूर.
(१०) श्री. एच्. एम्. शुक्ल, चिटणीस, नागपूर यार्न डाइज मरचन्टस् असोसिएशन.
(११) सर्वश्री बन्सीलाल सारडा.
(१२) श्री. रघुनाथ मुकुंद पालणकर.
(१३) श्री. व्ही. एल्. हेडाऊ.
(१४) श्री. आर. आर. महाजन, प्रशासक, विदर्भ मध्यवर्ती विणकर सकारी संस्था मर्यादित, नागपूर.
(१५) नागपूर विणकर सेना यांच्यावतीने सर्वश्री परशुराम व दयाराम खानवलकर, लालगंज, नागपूर.
(१६) श्री. जी. एन्. गफूर, मोमिन बाजार समिती.
(१७) मोमिन बुनकर बाजार समितीच्या वतीने श्री. एम्. युनूस.
(१८) श्री. तुकाराम सोमा निनावे.
(१९) श्री. गजानन भगत.
(२०) श्री. बाबुराव घनःश्याम असाई.
(२१) सुखानंद विणकर मंडळ मर्यादित देऊळगांव राजा यांच्यावतीने श्री. भालचंद्र सोनाजी.
(२२) सुखानंद विणकर मंडळ मर्यादित यांच्यावतीने श्री. बी. के. सोनार.
(२३) श्री चौंडेश्वरी औद्योगिक विणकर संस्था, देऊळगांव राजा, यांच्यावतीने श्री. के बी. मपाटे.
(२४) मेसर्स, जिल्हा औद्योगिक मंडळ भंडारा यांचा प्रतिनिधी.
(२५) विणकर कृति समितीच्या वतीने श्री. बालाजी भिसीकर.
(२६) श्री. एस्. के. हेडाऊ, आर. एस्. मंडळ, नागपूर.
(२७) मोमिन विणकर बाजार कामटी व गांधीबाग, नागपूर यांच्या वतीने अध्यक्ष श्री. एम्. सादिक अन्सारी व श्री. एम्. याकुब कैरार.
(२८) चिटणीस, मोमिन.
(२९) हॅण्डलूम मार्केट, गांधीबाग व सदस्य, मोमिन बुनकर समितीच्या वतीने श्री. के. एम्. शेंडे.
(३०) श्री. व्ही. पी. रामटेककर, गांधीबाग, नागपूर.
(३१) श्री गणपत घुगरू.
(३२) श्री. गुलाब गुमगांवकर.
(३३) श्री. ए. बी. बर्मन.

(३४) श्री. बाबुराव गोळे.
(३५) श्री. एस्. ए. डेकाटे.
(३६) श्री. महादेव बांधेकर.
(३७) श्री. नारायण धापोडकर.
(३८) श्री. धोंडबाजी हेडाऊ.
(३९) श्री. तुळशीराम गोविंदराव बोकडे.
(४०) श्री. के. जी. झुणके.
(४१) श्री. सीताराम फकीरदास, सहकार स्वातंत्र्य संग्राम सैनिक.
(४२) श्री. नारायण कुंभारे, नगरपालिका सदस्य.
(४३) श्री. गंगाराम रामटेककर.

दि. १८ व १९ जून १९७१ रोजी सोलापूर व नांदेड येथे भरलेल्या बैठकीला हजर असलेल्या व्यक्तींची सूचि

नाव		पत्ता
(१) श्री. एम. आर. कुळकर्णी, मॅनेजर	..	धि वेस्टर्न महाराष्ट्र विव्हर्स सेंट्रल को-ऑपरेटिव्ह सोसायटी.
(२) श्री. आ. वि. बुर्गुल, अध्यक्ष	..	हातमाग संरक्षण कृती समिती, सोलापूर.
(३) श्री. न. भु. गेंडचाल, अध्यक्ष श्री. वि. म. आडम, सचिव	..	धि हँडलूम क्लॉथ प्रोडयुसर्स असोसिएशन, सोलापूर.
(४) श्री. वि. वि. गड्डग, अध्यक्ष	..	अहमदनगर जिल्हा हातमाग विणकर सहकारी सोसायटी, जिल्हा अहमदनगर.
(५) श्री. श. ना. धोत्रे, अध्यक्ष	..	पुणे हातमाग विणकर सहकारी संघ लि., पुणे.
(६) श्री. रमजान अ. सतार	..	धुलिया.
(७) अध्यक्ष,		मोमीन हातमाग विणकर सहकारी संघ लि., नांदेड.
(८) अध्यक्ष,		मार्कण्डेय हातमाग विणकर सहकारी संघ लि., नांदेड.
(९) श्री. लच्छिराम येगुल, अध्यक्ष	..	हातमाग विणकर सहकारी संघ लि., नांदेड.
(१०) अध्यक्ष,		समता यंत्रमाग विणकर संघ नांदेड.
(११) प्रतिनिधी		नांदेड जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक लि. नांदेड.

नाव	पत्ता
(१२) (१) श्री अहमद, (२) श्री नारायण. (३) श्री दत्ताराम भाळ. (४) श्री सदाशिव गंगाराम. } प्रतिनीधी	हनुमान हातमाग विणकर सहकारी संस्था परभणी.
(१३) अध्यक्ष,	हातमाग विणकर सहकारी संघ लि., बसमतनगर, परभणी.
(१४) श्री. एस. एन. चौधरी	.. हिंमत सझरू उत्पादक सहकारी औद्योगिक संस्था मर्यादित औरंगाबाद.
(१५) विभागीय सहनिबंधक, सहकारी संस्था, नागपूर.	
(१६) श्री. रमजान अ. सतार	.. हँडलूम क्लॉथ प्रोडयुसर्स को-ऑपरेटीव्ह सोसायटी, जिल्हा धुळे.
(१७) अध्यक्ष	.. अध्यक्ष, इस्लामपूर विणकर सहकारी मंडळ लि., धुळे.
(१८) अध्यक्ष ..	.. देवपूर, गल्ली नं. ८, हातमाग विणकर मंडळ लि., धुळे.
(१९) अध्यक्ष ..	.. देवपूर, गल्ली क्र. २, हातमाग विणकर सहकारी मंडळ लि., धुळे.
(२०) अध्यक्ष ..	.. देवपूर, हातमाग वस्त्र उत्पादक सहकारी मंडळ लि., धुळे.
(२१) अध्यक्ष ..	.. मन्सुरी हातमाग विणकर सहकारी मंडळ लि., धुळे.
(२२) अध्यक्ष ..	.. अन्सार हातमाग विणकर सहकारी मंडळ लि., धुळे.
(२३) अध्यक्ष ..	.. सरदार हातमाग विणकर सहकारी मंडळ लि., धुळे.
(२४) अध्यक्ष ..	.. पहिली गल्ली, हातमाग विणकर सहकारी संस्था लि., धुळे.
(२५) अध्यक्ष ..	.. हँडलुम क्लॉथ प्रोडयुसर्स को-ऑपरेटीव्ह सोसायटी लि., धुळे.

नाव	पत्ता
(२६) अध्यक्ष ..	.. गल्ली नं. ७, हातमाग विणकर सहकारी मंडळ लि., धुळे.
(२७) अध्यक्ष ..	.. मौलवी गंज हातमाग विणकर सहकारी मंडळ लि., धुळे.
(२८) अध्यक्ष ..	.. टॉवर छाप हातमाग विणकर सहकारी मंडळ लि., धुळे.
(२९) अध्यक्ष ..	.. जनता हातमाग विणकर सहकारी मंडळ लि., धुळे.
(३०) अध्यक्ष ..	.. तराजु छाप हातमाग विणकर सहकारी मंडळ लि., धुळे.
(३१) अध्यक्ष ..	.. गल्ली क्रमांक ३, हातमाग विणकर सहकारी मंडळ लि., धुळे.
(३२) अध्यक्ष ..	.. झोपडपट्टी हातमाग विणकर सहकारी संस्था लि., धुळे.
(३३) अध्यक्ष ..	.. बसंत हातमाग विणकर सहकारी संस्था लि., धुळे.
(३४) अध्यक्ष ..	.. ताशागल्ली हातमाग विणकर सहकारी सोसायटी, लि., धुळे.
(३५) अध्यक्ष ..	.. महार हातमाग विणकर सहकारी संस्था मर्यादित, धुळे.
(३६) अध्यक्ष ..	.. नवमहाराष्ट्र हातमाग विणकर सहकारी संस्था लि., धुळे.
(३७) अध्यक्ष ..	.. अरूणोदय हातमाग विणकर सहकारी संस्था लि., धुळे.

* * *

जोडपत्र "दोन"

"तिडके समिती" च्या आंध्र प्रदेश व तामीळनाडू राज्यांतील दौऱ्याचा तपशील

तारीख	स्थळ	भेट दिलेली संस्था
७-५-१९७१	.. हैद्राबाद	.. (१) दी गव्हर्नमेंट हँडीक्रॅफ्ट अँड आर्ट एम्पोरीयम.
		(२) दी हैद्राबाद हँडलूम विव्हर्स को-ऑपरेटीव्ह सोसायटी, लि., हैद्राबाद.
		(३) दी गव्हर्नमेंट पॅटर्न मेकींग अँड डिझाईन सेंटर, हैद्राबाद.
८-५-१९७१	.. एमीग्नूर	.. (१) दी एमीग्नूर विव्हर्स को-ऑपरेटीव्ह प्रॉडक्शन अँड सेल सोसायटी, लि., एमीग्नूर.
९-५-१९७१	.. मद्रास	.. (१) दी तामीलनाडू हँडलूम विव्हर्स को-ऑपरेटीव्ह सोसायटी, लि., मद्रास.
		(२) दी हँडलूम एक्झीबीशन, मद्रास.
	कांचीपूरम	.. (१) दी कांचीपूरम कामाक्षीमण सिल्क हँडलूम वीव्हर्स को-ऑपरेटीव्ह प्रॉडक्शन अँड सेल सोसायटी, लि.
		.. (२) सिल्क ट्विस्टींग (Twisting) फॅक्टरी, कांचीपूरम
१०-५-१९७१	.. कोईमतूर	.. (१) दी कोईमतूर देवांग हँडलूम विव्हर्स को-ऑपरेटीव्ह सोसायटी, लि., कोईमतूर, नं. १.
		(२) दी कंपोझीट लक्ष्मी स्पिनिंग अँड टेक्स्टाईल मिल, कोईमतूर.
११-५-१९७१	.. सालेम	.. (१) श्री. टेक्स प्रायव्हेट, लि., सालेम.
		(२) दी अम्मापेट हँडलूम विव्हर्स को-ऑपरेटीव्ह प्रॉडक्शन अँड सेल सोसायटी, लि., अम्मापेट, सालेम.
		(३) दी इंडीयन इन्स्टीटयूट ऑफ हँडलूम टेक्नॉलॉजी, सालेम.
		(४) दी विजय मंगलम इंडस्ट्रियल को-ऑपरेटीव्ह प्रॉडक्शन अँड सेल सोसायटी, लि., कोईमतूर.
१२-५-१९७१	..	मुंबईला परत.

जोडपत्र "तीन"

हातमाग विणकरांच्या समस्यांचा अभ्यास करण्यासाठी आणि त्यांवर उपाय शोधून काढण्यासाठी शासनाने स्थापन केलेल्या समितीचा अंतरिम अहवाल.

महाराष्ट्र शासनाने हातमाग विणकरांच्या समस्यांचा अभ्यास करण्यासाठी आणि त्यावर उपाय शोधून काढण्यासाठी दिनांक १८ नोव्हेंबर १९७० रोजी एक समिती स्थापन केली. या समितीत पुढील व्यक्तींचा समावेश आहे :—

(१) श्री. न. म. तिडके, ग्रामविकास व कामगार मंत्री .. .. अध्यक्ष.
(२) श्री. यशवंतराव मोहिते, सहकार मंत्री .. .. सदस्य.
(३) श्री. शिवकरराव देशमुख (पारवेकर), उद्योग, वीज, माहिती व प्रसिद्धी आणि वन राज्यमंत्री. सदस्य.
(४) श्री. आर. व्ही. वैद, विधानसभा सदस्य .. .. सदस्य.
(५) श्री. नामदेवराव हेडाऊ .. .. .. सदस्य.

या समितीच्या विचारार्थ कोणतेही विशिष्ट विषय देण्यात आले नव्हते. समितीने सर्वसाधारणपणे हातमाग उद्योगाच्या समस्येचा अभ्यास करावा आणि विशेषतः त्यांच्यासाठी परिणामकारक उपाय शोधून काढावेत अशी अपेक्षा होती.

२. समितीची पहिली बैठक दिनांक ३ डिसेंबर १९७० रोजी भरली. या बैठकीत असे ठरवण्यात आले की, नांदेड जिल्ह्यातील वसमतनगर येथील विणकर सहकारी संस्थेचे अध्यक्ष श्री. धारेवार यांना समितीचे स्वीकृत सदस्य करण्यात यावे. त्याचप्रमाणे असा निर्णय घेण्यात आला की, काही विभागीय अधिकाऱ्यांना समितीच्या बैठकीचे कायम निमंत्रित करावे आणि उपसचिव, श्री. एस्. एच्. टक्कर यांनी समितीचे कार्यवाह म्हणून आणि उद्योग व कामगार विभागातील वस्त्रनिर्माण अधिकारी, श्री. एस्. पी. नंदवार यांनी सहकार्यवाह म्हणून काम करावे असेही निर्णय घेण्यात आले.

कायम निमंत्रित पुढीलप्रमाणे आहेत :—

(१) श्री. के. डी. ताम्हणे, उपसचिव, उद्योग व कामगार विभाग.
(२) श्री. एम्. आर. आनंदराव, अवर सचिव, कृषि व सहकार विभाग.
(३) श्री. एस्. आर. रामकृष्ण, सहनिबंधक, सहकारी संस्था, पुणे.
(४) श्री. बी. डी. महाजन, उपविभागीय सहनिबंधक, सहकारी संस्था, नागपूर.
(५) श्री. पी. पी. धर्माधिकारी, जिल्हा उपनिबंधक, सहकारी संस्था, नागपूर.
(६) श्री. पी. एस. ओक, वस्त्रनिर्माणतज्ञ, पुणे.

३. समितीने आपला अहवाल २ महिन्यांच्या मुदतीत सादर करणे जरुर होते. दिनांक १८ नोव्हेंबर १९७० पासून समितीने, "जोडपत्र एक" मध्ये दिल्याप्रमाणे पाच बैठकी घेतल्या आहेत. समितीचा दृष्टीकोन असा आहे की, सबंध महाराष्ट्र राज्यातील हातमाग उद्योगाच्या समस्यांचा अभ्यास करण्यासाठी काही वेळ लागणार असल्यामुळे शासनाला एक अंतरिम अहवाल सादर करणे आवश्यक आहे. त्यामुळे काही विशिष्ट उपाय तात्काळ योजता येतील. हातमाग विणकर बहुधा पुढील प्रदेशात आहेत :—

(१) नागपूर विभाग—यात नागपूर, भंडारा, अमरावती व चांदा जिल्ह्यांचा समावेश होतो.

(२) पश्चिम महाराष्ट्र—यात सोलापूर, अहमदनगर, पुणे व नाशिक या जिल्ह्यांचा समावेश होतो.

(३) मराठवाडा विभाग—यात नान्देड, परभणी, उस्मानाबाद व बीड या जिल्ह्यांचा समावेश होतो.

समिती आतापर्यंत फक्त नागपूर विभागाच्या समस्यांचा काही प्रमाणात अभ्यास करू शकली आहे. येथे विदर्भ विणकर मध्यवर्ती सहकारी संस्था ही विदर्भ महसूल विभागातील सर्व प्राथमिक विणकर सहकारी संस्थांची शिखर संस्था आहे. नागपूर विभागातील सर्व प्राथमिक विणकर संस्था या संस्थेला संलग्न असल्याने या विशिष्ट संस्थेच्या प्रश्नांचा काहीशा विस्ताराने अभ्यास करण्यात आला. समितीचे असे मत आहे की, या संस्थेच्या समस्या काहीअंशी व तात्काळ सोडवल्या तर प्राथमिक विणकर संस्थांपर्यंत आपोआप मदत पोहोचेल. म्हणून, समितीने आपला अंतरिम अहवाल विदर्भ विणकर मध्यवर्ती सहकारी संस्थेपुरता मर्यादित केला आहे आणि काही विशिष्ट शिफारशी केल्या आहेत.

४. विदर्भ प्रदेशात अंदाजे ६२,४१६ हातमाग आहेत. सहकारी क्षेत्रातील हातमागांची संख्या ३२,८०० एवढी आहे. बाकीचे खाजगी क्षेत्रात आहेत. प्राथमिक विणकर संस्थांची संख्या २२४ एवढी असून ती पूर्वोक्त शिखर संस्थेशी संलग्न आहे. या समितीच्या प्रथम जर कोणती गोष्ट लक्षात आली असेल तर ती ही की, खाजगी क्षेत्रातील हातमागांना शासनाकडून कोणतेही सहाय्य मिळू शकत नाही. सर्वसाधारपणे त्यांना लघुउद्योगांना राज्याकडून मिळणाऱ्या मदतीच्या योजनेखाली सहाय्य मिळायला हवे ; परंतु कार्यनियमावलीनुसार हातमाग हा विषय "सहकारांमध्ये" अंतर्भूत आहे. अशी वस्तुस्थिती असल्याने उद्योग विभाग एकेकट्या विणकाराला कोणतेही सहाय्य देत नाही. सहकार विभागही एकेकट्या विणकाराला कोणतेही सहाय्य देऊ शकत नाही. याचे अगदी साधे कारण असे की, फक्त जे विणकर सहकाराच्या कक्षेत येतात, त्यांनाच सहाय्य देण्याचा सहकार विभागाच्या योजनांचा हेतू आहे. त्यामुळे समितीला असे आढळून आले आहे की, सहकाराच्या कक्षेत

न येणाऱ्या एकेकट्या विणकराला कोणीही वाली नाही आणि म्हणून विणकरांचा हा वर्ग पूर्णपणे उपेक्षित आहे. ही परिस्थिती अशीच राहाणे इष्ट होणार नाही आणि समितीचे असे मत आहे की, "लघुउद्योगांना राज्य सहाय्य" या कार्यक्रमाखाली हातमाग विणकरांना [illegible] सहाय्य मिळावे. हे सहाय्य देण्याच्या मार्गात कार्यनियमावली येत असेल तर [illegible] योग्य त्या दुरुस्त्या करण्यात याव्यात असे समितीला तीव्रतेने वाटते. अशा दुरुस्त्या [illegible] सहकारी क्षेत्रातील हातमागांपेक्षा भिन्न असे खाजगी क्षेत्रातील हातमाग उद्योग विभागाचा विषय बनतील. म्हणून, ही समिती अशी शिफारस करू इच्छिते की, खाजगी [illegible] हातमाग, उद्योग विभागाचा विषय होईल. अशा रीतीने कार्यनियमावलीत योग्य ती [illegible] करण्यासाठी शासनाने कार्यवाही सुरू करावी.

५. विदर्भ विणकर मध्यवर्ती संस्था, मर्यादितची कार्ये उपविधींमध्ये विहित करण्यात आली आहेत. या संस्थेची प्राथमिक कामे म्हणजे प्राथमिक संस्थांना कच्चा माल पुरवणे आणि या संस्थांनी आणलेल्या तयार माल विकण्याची व्यवस्था करणे ही होत. या संस्थेला देण्यात आलेले सरकारी भागभांडवल रुपये २९ लाख एवढे आहे. महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँकेकडून कर्ज घेता यावे म्हणून सरकारतर्फे वेळोवेळी हमी देखील देण्यात येते. आतापर्यंत रुपये ४५ लाख एवढ्या एकूण रकमेची हमी देण्यात आली आहे. शिखर संस्थेकडे उपलब्ध असलेला पैसा आणि १९६८ पासून हातमागाच्या बाजारात असलेली मंदीची लाट यामुळे ही संस्था एकावेळी १,९०० पेक्षा अधिक मागांसाठी कच्चा माल पुरवू शकलेली नाही. याचे आणखीही एक कारण म्हणजे वर्षानुवर्षे संस्थेकडे साचून राहिलेले मोठे साठे हे होय. विक्री काहीच न होता साठे वाढत गेल्यामुळे या धंद्यात अधिक भांडवल पुन्हा गुंतविणे शक्य झाले नाही. [illegible] वर्षी परिस्थिती या थराला गेली आहे की, संस्था ९५० पेक्षा अधिक मागांना कच्चा माल पुरवू शकत नाही. म्हणून समितीने खालील दोन गोष्टींवर लक्ष केंद्रित केले :—

(१) पडून राहिलेल्या सर्व साठ्याची विल्हेवाट करण्याची योजना आखणे, म्हणजे त्यापासून मोकळा होणारा पैसा पुन्हा धंद्यात गुंतवता येईल.

(२) संस्थेला केवळ ९५० मागांना नव्हे तर मुळच्या १,९०० मागांना आणि शक्य झाल्यास त्याहून अधिक मागांना कच्चा माल पुरवणे शक्य व्हावे अशी संस्थेची स्थिती होण्यासाठी अर्थोपाय सुचविणे.

६. पूर्वोक्त दोन मुद्यांवर जे उपाय योजणे समितीला आवश्यक वाटते त्याची चर्चा करण्यापूर्वी, राज्य शासनाने १९६८ पासून हातमाग उद्योगातील मंदीच्या लाटेमुळे निर्माण झालेल्या परिस्थितीस तोंड देण्यासाठी आखलेल्या योजनेचे स्पष्टीकरण करणे आवश्यक वाटते. राज्य शासनाने जी योजना आखली ती "नुकसान सोसण्याची योजना" म्हणून ओळखली

जाते. हातमाग उद्योगात आलेल्या मंदीच्या लाटेमुळे तयार माल योग्य त्या गतीने विकला जात नव्हता. त्यामुळे संस्था, विणकरांना कच्चा माल पुरवू शकत नव्हती आणि विणकर त्यामुळे बेकार झाले. जून ते ऑक्टोबर या पावसाळ्याच्या व म्हणून मंदीच्या काळात हे प्रमाण विशेष होते. शिखर संस्थेने सहकारी क्षेत्रातील विणकरांकडून तसेच खाजगी क्षेत्रातील विणकरांना नाममात्र सदस्य म्हणून नोंदवून त्यांच्याकडून तयार माल खरेदी करावा असा या "नुकसान सोसण्याच्या योजनेचा" हेतू आहे. ही खरेदी बाजार भावानेच केली जाईल आणि हा माल विकण्याच्या व्यवहारात काही नुकसान झाल्यास राज्य शासन, खरेदीच्या १५ टक्के एवढे, परंतु रुपये ४·५० लाख या कमाल मर्यादेस अधीन राहून, नुकसानीची प्रतिपूर्ती करील. रुपये ३० लाख एवढ्या रकमेपर्यंत खरेदी करता यावी हाही या योजनेचा हेतू आहे. ही योजना १९६८-६९ या वर्षामध्ये लागू करण्यात आली होती. परिस्थितीत सुधारणा न झाल्याने राज्य शासनाने ही योजना ३१ जून १९७२ पर्यंत लागू केली. यावेळी तीत थोडा बदल करण्यात आला तो असा की, शासन १५ टक्केऐवजी फक्त १० टक्क्यांपर्यंत नुकसान सहन करील. १९६८-६९ या वर्षामध्ये शिखर संस्था रुपये १०,२४,६४२ एवढी खरेदी करू शकली आणि रुपये ५४,२७४ एवढ्या नुकसानीची प्रतिपूर्ती करण्यात आली.

७. नुकसान सोसण्याच्या राज्य शासनाच्या उपरोक्त योजनेमुळे शिखर संस्थेला अतिशय अल्प प्रमाणात मदत झाली. याप्रमाणे सहाय्य दिल्याने वस्तुतः कोणताही प्रश्न सुटत नाही आणि म्हणून, ही समिती आता यापूर्वी निर्देश केलेल्या दोन मूलभूत प्रश्नांचाच विचार करीत आहे. हे प्रश्न म्हणजे साचत गेलेल्या मालाची विल्हेवाट लावणे आणि शक्य तेवढ्या जास्त मागासाठी कच्चा माल पुरविण्यासाठी अर्थोपाय शोधून काढणे.

साचत गेलेला माल

८. साचत गेलेला एकूण रुपये ५९·५७ लाख एवढ्या किंमतीचा माल शिखर संस्थेकडे पडून आहे. पडून राहिलेल्या कालावधीनुसार या मालाची वर्गवारी पुढे दिलेली आहे.---

		रुपये (लाखात)
(१)	नुकसान पोहोचलेला व फुटकळ १९६६-६७ ..	१·००
(२)	नुकसान पोहोचलेला व फुटकळ १९६६-६७ ..	३·८६
(३)	नुकसान पोहोचलेला व फुटकळ १९६७-६८ ..	४·१२
(४)	नुकसान पोहोचलेला व फुटकळ १९६८-६९ ..	३·५९
(५)	नुकसान पोहोचलेला व फुटकळ १९६९-७० ..	२५·०८
(६)	नुकसान पोहोचलेला व फुटकळ १९७०-७१ ..	२१·९२
	एकूण ..	५९·५७

साचलेल्या मालाचे साठे शक्यतो लवकर व कोणत्याही परिस्थितीत १ मे १९७१ पूर्वी काढावेत, असे समितीचे ठाम मत आहे. हा साठा बाजारभावाने निकालात काढता नाही, हे उघड आहे आणि म्हणून काही कपात करून माल किती वर्षे पडून त्याप्रमाणे निरनिराळा विक्री करावी. या बाबतीत सर्वांगीण विचार करता, समितीला की, किमतीत कपात करण्यासाठी दोन प्रमाणे स्वीकारावीत. बरीच हानी होणार या दृष्टीने समितीने शोधून काढलेले एक प्रमाण आहे, व हानी थोडी जास्त होईल, दृष्टीने रिझर्व्ह बँकेने घालून दिलेले दुसरे प्रमाण आहे. पहिले प्रमाण खाली दर्शवले :---

नुकसान झालेल्या आणि फुटकळ मालासाठी ७० टक्के कपात असावी आणि याच दुसऱ्या मालासाठी म्हणजेच नुकसान झालेल्या मालासाठी २५ टक्के कपात १९६७-६८ या वर्षाचा माल २० टक्के कमी करावा, १९६८-६९ या वर्षाचा १५ टक्के आणि १९६९-७० या वर्षाचा माल १० टक्के कमी करावा. या प्रमाणाच्या वर, निव्वळ नुकसान रुपये ५·६० लक्ष होईल.

म्हणजे रिझर्व्ह बँकेने विहित केलेले प्रमाण लागू केल्यास, २४ महिन्यांपेक्षा जास्त पडून राहिलेल्या सर्व मालासाठी ४० टक्के कपात असावी. १२ महिने ते २४ महिनेपर्यंत राहिलेल्या मालासाठी २० टक्के कपात करावी आणि १२ महिन्यांपर्यंत पडून राहिलेल्या कोणतीही कपात करू नये. या प्रमाणामुळे रुपये ८·९७ लक्ष रुपयाचे नुकसान होते.

पूर्वी वर्णन केलेली, नुकसान सोसण्याची योजना शासनाने अगोदरच अंमलात आहे. ही वस्तुस्थिती लक्षात घेता, हा माल निकालात काढताना होणारे सर्व नुकसान, शासनाने सोसावे, ही समितीची शिफारस समर्थनीय ठरेल. सुरुवातीला कपातीच्या प्रमाणात माल निकालात काढण्याचा प्रयत्न करावा आणि तरीही माल निकालात नाही, तर, राज्य शासनाच्या संमतीने कपातीचे दुसरे प्रमाण वापरावे.

१०. मालाची विल्हेवाट लावण्यासाठी, शिखर संस्थेला तिची विक्री संघटना वाढची आवश्यकता भासेल. विक्री संघटना वाढविण्यासाठी संस्थेला झालेल्या खर्चाची, शासन प्रतिपूर्ती करण्याची आवश्यकता नाही.

योजना

११. अगोदर उल्लेखिल्याप्रमाणे, शिखर संस्थेच्या सध्याच्या अर्थव्यवस्थेतून, फक्त ९० साठी कच्चा माल पुरवता येईल. आणखी माग उत्पादन योजनेखाली आणले जातील, हे महत्त्वाची आवश्यकता आहे. पण, पडून असलेल्या मालाचा पैसा मोकळा झाल्यानंतरच

हे शक्य होईल. एक गोष्ट नमूद केली पाहिजे की, उत्पादन हे, बाजारातील विक्रीशी किंवा मागणीशी मिळते जुळते असावे. या समितीने अभ्यासलेल्या आकडेवारीवरून, शिखर संस्थेची वार्षिक सरासरी विक्री सुमारे ३५·०० लक्ष रुपयांची असल्याचे दिसून येते. ९०० माग एवढ्या किंमतीचा माल तयार करू शकतात असे दिसते. शिखर संस्थेने हे ९०० माग चालू ठेवावेत आणि मागणी वाढल्यानंतर, संस्थेला क्रमाक्रमाने आणखी माग उत्पादन योजनेखाली आणता येतील. पण विक्रीमध्ये वाढ करण्यासाठी किंवा दुसऱ्या शब्दात सांगावयाचे तर विणकरांनी तयार केलेल्या मालाची मागणी वाढवण्यासाठी, विणकरांनी फक्त सध्या प्रचलित असलेला माल तयार करणे आवश्यक आहे आणि विणकरांना योग्य विनिर्दिष्ट तपशील दिल्यासच हे शक्य होईल. म्हणून समिती अशी शिफारस करील की, विणकरांना जेव्हा कच्चा माल पुरवला जातो, तेव्हा डिझाईन बरोबर मालाचा विनिर्दिष्ट तपशीलही द्यावा. यामुळे ग्राहकांच्या आवडीच्याच वस्तू तयार होतील आणि त्याच्या विक्रीबाबत काही अडचणी उत्पन्न होणार नाही, याविषयी खात्री राहील. यावरून सध्या संस्थेकडे डिझाईन तज्ञ नाहीत असे दिसते. विणकरांना त्यांच्या आवडीनुसार माल तयार करण्याची परवानगी देणे दूरदर्शीपणाचे ठरणार नाही. संस्थेचे भांडवल लक्षात घेता, भरपूर मोबदला देऊन डिझाईन तज्ञ नियुक्त करणे व बांधकाम कारखान्याचा खर्च करणे संस्थेला कदाचित शक्य होणार नाही. म्हणून, ही समिती अशी शिफारस करते की, उद्योग विभागाने डिझाईन तज्ञाची तात्काळ नियुक्ती करावी व त्याची सेवा विशेषत: शिखर संस्थेला व सर्वसाधारणपणे नागपूर प्रदेशातील इतर विणकरांना उपलब्ध करून द्यावी. या डिझाईन तज्ञांना स्वयंपूर्ण अशा बांधकाम कारखान्याचीही जरूरी भासेल. हा कारखानासुद्धा उद्योग विभागाने सुरू करावा. विदर्भ प्रदेशातील ६२,४१६ मागांपैकी २९,६१६ माग खाजगी क्षेत्राखाली येतात ही वस्तुस्थिती लक्षात घेऊन व खाजगी क्षेत्रातील हातमाग विणकर उद्योग विभागाशी संबंधित असावेत, ही पूर्वीची शिफारस लक्षात घेऊन ही शिफारस केली आहे.

१२. या समितीने केलेल्या अभ्यासावरून हे स्पष्ट होते की, शिखर संस्थेला मुख्यत: दोन कारणांमुळे नुकसान होते. एक कारण म्हणजे, ज्यांना कच्चा माल दिला जातो, त्या विणकरांना डिझाईन ठरवून दिले जात नाही व दुसरे कारण म्हणजे, विणकरांना आवश्यकतेपेक्षा जास्त सूत दिले जाते. डिझाईनच्या बाबतीत, विनिर्दिष्ट शिफारशी पूर्वीच्या परिच्छेदांमध्ये दिल्या आहेत व जास्त सूत देण्याच्या बाबतीत, समितीच्या मते ही पद्धती यापुढे बंद केली पाहिजे.

१३. नागपूर येथे उद्योग विभागाचे नमुनेवजा रंगवणीगृह आणि कुंदीकाम संयंत्र (Model Dye House and Calendering Plant) आहे, असे समितीला कळवण्यात आले आहे. उद्योग विभागाला नमुनेवजा रंगवणीगृह व कुंदीकाम संयंत्र चालू ठेवणे, शक्य आहे असे दिसत

[illegible] म्हणून, ते सहकार विभागाने हाती घ्यावे. विदर्भ विणकर मध्यवर्ती सहकारी संस्था, [illegible], नागपूर, ही संस्था नमुनेवजा रंगवणीगृह सुरू करू इच्छिते आणि त्यासाठी या [illegible] राज्य शासनाकडून १·०० लक्ष रुपयांचे अर्थसहाय्यही मिळवले आहे. समितीचे [illegible] आहे की, उद्योग विभाग नमुनेवजा रंगवणीगृह व कुंदीकाम संयंत्र कदाचित ज्या [illegible] ठेवू शकत नसेल, त्याच कारणासाठी सहकार विभागही ठेवू शकणार नाही; आणि [illegible] जमीन व त्यावरील इमारतींसह ते रंगवणीगृह व संयंत्र विदर्भ विणकर मध्यवर्ती [illegible] संस्थेकडे हस्तांतरित करणे अधिक योग्य ठरेल. हे गृह व संयंत्र ज्या अटींवर [illegible] देता येईल, त्या अटी संस्था व उद्योग विभाग यांच्यामधील वाटाघाटींनी ठरवता [illegible]. म्हणून, नमुनेवजा रंगवणीगृह व कुंदीकाम संयंत्र संस्थेकडे शक्यतो लवकर हस्तांतरित [illegible]. अशी शिफारस ही समिती करते.

१४. समितीने वटावाच्या (रिबेट) प्रश्नाचाही विचार केला होता. दहा वर्षांपेक्षा अधिक [illegible]धीपासून हातमाग कापडाच्या विक्रीवर वटाव देण्यात येत आहे. हातमाग कापडाच्या विक्रीला [illegible] देणे ही वटाव देण्यामागची कल्पना आहे. त्यामुळे हातमागाचे कापड गिरणीत तयार [illegible] कापडाच्या स्पर्धेत टिकू शकेल. वटाव देण्याची सध्याची पद्धती पुढीलप्रमाणे आहे. [illegible] विक्रीवर ३ टक्के व फुटकळ विक्रीवर ५ टक्के. सहकार विभागात काम करणाऱ्या [illegible]ऱ्यांकडून असे समजले की दरवर्षी सर्वसाधारणपणे ६०·०० लाख रुपये एवढी [illegible]ची मागणी असते. अर्थातच ही सरासरी फक्त गेल्या तीन वर्षांना लागू होते व ही मागणी हळू हळू वाढत आहे. दुर्दैवाने आर्थिक तंगी लक्षात घेता मागणी पुरी करण्यासाठी [illegible] विभागाच्या अर्थसंकल्पाला पुरेशा निधीची तरतूद करणे शक्य होत नाही. उदाहरणार्थ १९[illegible]–७० या वर्षी विभागाला १०·२८ लाख रुपयांची रक्कम देणे शक्य झाले तर त्यावेळी मागणी ६०·०० लाखाची होती. विभागाला बचतीचे विनियोजन करून एकूण ४६·०० लाख [illegible] देणे शक्य झाले. चालू वर्षीही वटावाच्या रकमेसाठी तरतूद फक्त १८·१० लाख रुपयांची [illegible] आहे, तर मागणी ही ६०·०० लाख रुपयांहून अधिक होईल. कारण गेल्या वर्षीच्या मागण्याची रक्कम न दिल्याने त्या मागण्या अजून प्रलंबित राहिल्या आहेत. चालू वर्षासाठी [illegible] निधी देण्याचा प्रश्न नियोजन उपसमितीने विचारात घेतला आहे असे वाटते. या समितीला असे समजले की, चालू वर्षी वटावाची रक्कम देण्याच्या पद्धतीत बदल करण्याचा [illegible]भागाचा विचार आहे. वटावाची रक्कम देण्याच्या पद्धतीतील बदलासंबंधी त्याचप्रमाणे [illegible]वाची रक्कम देण्याच्या योजनेसंबंधी समितीला संपूर्ण प्रश्न अधिक तपशीलवारपणे तपासण्याची इच्छा आहे व समिती अंतिम अहवाल सादर करतेवेळी विचारपूर्वक केलेल्या शिफारशी [illegible]रील. तथापि, दरम्यान, वटावाची रक्कम देण्याची सध्याची पद्धती चालू रहावी अशी समिती [illegible]फारस करते. चालू वर्षासाठी केलेली तरतूद अतिशय अपुरी वाटते म्हणून या समितीने

फक्त चालू वर्षाच्याच नव्हे तर गेल्या वर्षीच्या प्रलंबित मागण्याही भागविण्यासाठी राज्य शासनाने या प्रयोजनासाठी पुरेशा निधीची तरतूद करण्यासंबंधी व्यवस्था करावी अशी या समितीची आग्रहाची विनंती आहे. या शिफारशी, ही गोष्ट लक्षात घेऊन केल्या आहेत की, संस्थांनी यापूर्वीच ग्राहकांना बटावाचा फायदा दिला आहे व त्यामुळे त्यांना रक्कम परत देणे हे सर्वथा आवश्यक आहे.

१५. या समितीच्या शिफारशी थोडक्यात पुढीलप्रमाणे आहेत :--

(१) वैयक्तिक क्षेत्रातील विणकरांना सहकार विभागाकडून किंवा उद्योग विभागाकडून सहाय्य देण्यात येत नाही. कारण कार्य नियमावलीनुसार सध्या "हातमाग" हा विषय सहकार विभागाचा आहे. कार्य नियमावली तत्काळ दुरुस्त करावी म्हणजे खाजगी. क्षेत्रातील हातमाग हा उद्योग विभागाचा विषय होईल व त्यामुळे लघु उद्योगांना देण्यात येणारे राज्य सहाय्य या कार्यक्रमासाठी या विणकरांना मदत देता येईल.

(२) मे १९७१ च्या अखेरपर्यंत प्रथमत: कपातीचे पहिले प्रमाण लावून विदर्भ विणकर मध्यवर्ती सहकारी संस्थेमध्ये पडून असलेल्या मालाची विल्हेवाट लावावी, व त्यानंतर देखील जर या मालाची विल्हेवाट लावली गेली नाही तर कपातीच्या दुसऱ्या प्रमाणानुसार मालाची विल्हेवाट लावावी. यामुळे संस्थेला होणारा तोटा संपूर्णपणे शासनाने सोसावा.

(३) पडून असलेल्या मालाची विल्हेवाट लावण्याकरिता शिखर संस्थेने आपल्या विक्री संघटनेत अधिक वाढ करण्याची आवश्यकता आहे. संस्थेच्या विक्री संघटनेत अधिक वाढ करण्यासाठी केलेल्या खर्चाची राज्य सरकारने भरपाई करण्यासाठी गरज नाही.

(४) विदर्भ विणकर मध्यवर्ती सहकारी संस्थेने, मालाची बाजारातील मागणी विचारात घेऊन जास्तीत जास्त माल उत्पादन योजनेखाली आणावेत आणि ग्राहकांच्या आवडीनुसार माल तयार करून मागणी वाढवण्याचा सर्वतोपरी प्रयत्न करावा.

(५) विदर्भ विणकर मध्यवर्ती संस्थेने विनिर्दिष्ट तपशीलानुसार व डिझाईनप्रमाणे मालाचे उत्पादन होत आहे याची खात्री करून घ्यावी व विनिर्दिष्ट तपशील व डिझाईन ग्राहकांच्या आवडीनुसार असावे. विणकरांना जास्तीचा धागा देण्याची पद्धत यापुढे बंद करण्यात यावी.

(६) उद्योग विभागाने एका उचित अर्हताप्राप्त डिझाईनरची नियुक्ती करावी व विशेषत: विदर्भ विणकर मध्यवर्ती सहकारी संस्थेला व सर्वसाधारणत: नागपूर विभागातील इतर सर्व विणकरांना त्यांच्या ज्ञानाचा लाभ करून द्यावा. या विशिष्ट प्रकारच्या सेवेतून पुढे डिझाईन तयार करण्याचे सुसज्ज केंद्र व आकृतिबंध तयार करण्याचा कारखाना शक्य तितक्या लवकर

[illegible]रण्यात यावा. अशा तऱ्हेचा आकृतिबंध तयार करण्याचा कारखाना उभारण्यासाठी [illegible]णारा खर्च "जोडपत्र दोन" मध्ये देण्यात आला आहे.

(७) नमुनेवजा रंगवणी गृह व कुंदीकाम संयंत्रे सध्या राज्य शासनाच्या उद्योग विभा[illegible]च्या ताब्यात असून ती शक्य तितक्या लवकर विदर्भ विणकर मध्यवर्ती सहकारी संस्थेकडे [illegible] पक्षांना मान्य होतील अशा अटी व शर्तींवर हस्तांतरित करण्यात यावीत.

(८) बटाव देण्याचा प्रश्न महत्त्वाचा व अत्यंत गुंतागुंतीचा असून त्यावर अधिक तपशील[illegible]पूर्ण विचार करण्यात येईल. समिती त्यावरील आपल्या विचारार्ह शिफारशी अंतिम [illegible]वालात देईल. मध्यंतरीच्या कालावधीत राज्य शासनाने चालू पद्धतीनुसार बटावाची [illegible] चालू ठेवावी आणि चालू वर्षाची बटाव मागणी भागवण्याकरिताच नव्हे तर मागील [illegible]च्या मागण्या भागवण्याकरिताही पुरेशी तरतूद करण्यात यावी.

न. म. तिडके,
समितीचे अध्यक्ष,
कामगार व ग्रामविकास मंत्री.

[illegible]ई,
[illegible]क : ५ फेब्रुवारी १९७१.

(अंतरिम अहवालांचे जोडपत्र--एक)

दिनांक	बैठकीचे ठिकाण	स्थळ
३ डिसेंबर १९७०	मुंबई	कामगार व ग्रामविकास विभाग मंत्री यांचा कक्ष,
२२ डिसेंबर १९७०	नागपूर	कामगार व ग्रामविकास विभाग मंत्री यांचा कक्ष, नागपूर.
२३ डिसेंबर १९७०	नागपूर	रविभवन, नागपूर.
१० जानेवारी १९७१	नागपूर	रविभवन, नागपूर.
३० जानेवारी १९७१	मुंबई	कामगार व ग्रामविकास विभाग मंत्री यांचा कक्ष.

(अंतरिम अहवालांचे जोडपत्र-दोन)

डिझाईन केंद्र व बंधकाम (हातमाग) कारखान्यांचा वित्तीय भार

			रुपये
[illegible]	प्रत्येकी ८ माग	पिटलूम व फ्रेमलूम यांना त्यांच्या उपसाधनांसह प्रत्येकी ५० रुपये.	८,०००
	६ जॅकार्डस्	प्रत्येकी ५,००० रुपये.	३०,०००
			३८,०००

[illegible]

[illegible]न व भत्ते

				रक्कम
([illegible]) डिझाईन उपविभाग.	प्रभारी अधिकारी	(१) ७०० ते १,२५० अधिक भत्ते (१,०००* १२).	१२,०००	
	कलाकार	(७) ३२५ ते ५३० प्रत्येकी (सरासरी ६००).	५४,४००	६२,४००
	आकस्मिक खर्च			
([illegible]) विणकाम उपविभाग.	प्रभारी अधिकारी	(१) ७०० ते १,२५० अधिक भत्ते (१,०००* १२).	१२,०००	५,०००
	बंधकाम करणारे	(३) ३२५ ते ५३० प्रत्येकी (सरासरी ६,००).	२१,६००	
	विणकर	(१०) २१० ते ४२५ (सरासरी ४००).	४८,०००	
	पांजणीकार	(१) ११० ते १८०	३,०००	
	कामगार	(४) सरासरी २५०	८,६४०	
		७६-१२० (सरासरी १५०).	५,०००	१,०८,२४०

आकस्मिक खर्च

(अ) रंगवणी उप-विभाग.	प्रभारी अधिकारी	(१) ७००–१,२५० (सरासरी १,०००).	१२,०००	
	तांत्रिक सहायक	(१) ३२५–५३० (सरासरी ६००).	७,२००	
	ब्लॉक रंगचित्रकार	(२) २१०–४२५ (सरासरी ४००).	९,६००	
	स्क्रीन रंगचित्रकार	(२) २१०–४२५ (सरासरी ४००).	९,६००	
	मदतनीस ..	(४) ९०–१२० (सरासरी १२०).	८,६४८ ५,०००	
				६२,०४०
	आकस्मिक खर्च			१,००,०००
		चालू खर्च		
	लेखापाल ..	(१) ३००–७०० .. (सरासरी ५००)	६,०००	
	सहायक ..	(२) १९०–४५० (सरासरी ४००)	९,६००	
	चपराशी ..	(४) ७५–१२० (सरासरी १८०) ..	८,६४०	
	पहारेकरी ..	(१) ७५–१२० (सरासरी १८०) ..	२,१६०	
	भाडे ..	रुपये ३,००० दरमहा ..		२६,४००
				३६,०००
				४,००,०८०

जोडपत्र "चार"

महाराष्ट्र राज्यातील सहकारी सूत गिरण्यांची सूची

गिरणीचे नाव (१)	गिरणीचा प्रकार (२)	चात्यांची क्षमता (३)	उत्पादन चालू आहे काय ? (४)
(१) डेक्कन	.. ग्राहक ..	२४,००	होय, संपूर्णपणे.
(२) अमरावती	.. उत्पादक ..	२०,०००	होय. संपूर्णपणे.
(३) नागपूर	.. ग्राहक ..	२०,०००	होय. संपूर्णपणे.
(४) सोलापूर	.. ग्राहक ..	१२,०००	होय. संपूर्णपणे.
(५) श्रीरामपूर	.. उत्पादक ..	१२,०००	होय. संपूर्णपणे
(६) भुसावळ	.. उत्पादक ..	१२,०००	होय. संपूर्णपणे.
(७) नांदेड	.. उत्पादक ..	१२,०००	होय. संपूर्णपणे.
(८) लातूर	.. उत्पादक ..	१२,०००	होय. संपूर्णपणे.
(९) यशवंत, (सोलापूर)	.. ग्राहक ..	१२,०००	होय. संपूर्णपणे.
(१०) सांगली	.. उत्पादक ..	१२,०००	होय. नमुन्यासाठी उत्पादनात
(११) पुसद	.. उत्पादक ..	१२,०००	होय. नमुन्यासाठी उत्पादनात
(१२) जळगांव	.. उत्पादक ..	१२,०००	नाही.
(१३) औरंगाबाद	.. उत्पादक ..	१२,०००	नाही.
(१४) पांढरकवडा	.. उत्पादक ..	१२,०००	नाही. उभारणी खाली.
(१५) राहुरी	.. उत्पादक ..	१३,०००	नाही. उभारणी खाली.
(१६) भिवंडी	.. ग्राहक ..	२५,०००	होय. संपूर्णपणे.
(१७) कोल्हापूर	.. उत्पादक ..	२५,०००	होय. संपूर्णपणे.
(१८) अकोला	.. उत्पादक ..	२०,०००	नाही. इमारतीचे बांधकाम चालू आहे.
(१९) नाशिक	.. उत्पादक ..	१२,०००	नाही. इमारतीचे बांधकाम चालू आहे.
		३,२१,०००	

जोडपत्र " पाच "

मराठवाडा यंत्रमाग प्रकल्पाचा स्थूल आराखडा

यंत्रमाग प्रकल्प, लहान प्रमाणावरील आणि मोठ्या प्रमाणावरील वस्त्रनिर्माण उद्योगांमध्ये एक विशिष्ट पूरक उद्योग ठरेल, असे मराठवाडा विकास महामंडळाचे उद्दिष्ट होते. या योजनेमध्ये कताई, विणकाम आणि आर्द्र संस्करण ही वस्त्र निर्माण उद्योगामधील ३ मुख्य उत्पादनविषयक कामे आहेत. यातील विणकामाचा भाग लहान क्षेत्रामध्ये घालून वेगळा करता येईल व त्याचे केंद्रीकरण करता येईल असे या योजनेमध्ये प्रस्तावित केले होते. मोठ्या प्रमाणात काम केल्यामुळे होणाऱ्या काटकसरीचा फायदा घेण्यासाठी, कताई व आर्द्र संस्करण मोठ्या प्रमाणावर चालू ठेवत असतांना तंत्रकौशल्य न गमावता व उत्पादनातील काटकसरीवर कोणताही परिणाम होऊ न देता, विणकामाचा भाग वेगळा ठेवणे.

२. महाराष्ट्र राज्यातील मराठवाडा प्रदेशात २३०४ यंत्रमाग बसवणे हे प्रकल्पाचे उद्दिष्ट आहे हे यंत्रमाग सहकारी क्षेत्रात राहतील. प्रत्येकी ९६ यंत्रमाग असणाऱ्या औद्योगिक सहकारी संस्था स्थापन करण्याचे ठरवले आहे, म्हणून, सहकारी संस्थांची एकूण संख्या २४ होईल. या २४ औद्योगिक सहकारी संस्थांचा मिळून प्रकल्पाचा विणकाम भाग तयार होईल.

३. हे विणकाम, खास त्यासाठी तयार केलेल्या गृह-नि-कारखाना छपऱ्यांमध्ये चालेल. प्रत्येक छपरीमध्ये दोन कक्ष असतील आणि एका कक्षामध्ये ४८ यंत्रमाग व २४ विणकरांच्या रहाण्याची सोय असेल. दोन कक्षा मधील जागेत, आर्द्रता उपकरण, ट्रान्सफार्मर इत्यादीं-सारखी विद्युत सामग्री आणि छोटे कार्यालय राहील या व्यवस्थेमुळे पर्यवेक्षण व प्रतनियंत्रण व्यवस्थित होईल. देशातील यंत्रमाग क्षेत्रात अत्यंत दुर्मिळ असणाऱ्या आर्द्रता उपकरणाच्या उभारणीमुळे यंत्रमागावरील कापड खात्रीपूर्वकपणे उत्तम दर्जाचे होईल अशी खात्री वाटते.

४. यंत्रमाग सहकारी विणकाम संस्थांना प्रथमतः १०० टक्के सहाय्य दिले जाईल. या १०० टक्के कर्जसहाय्यापैकी २५ टक्के रक्कम भाग भांडवली कर्जाच्या रुपात असेल. हे कर्ज पुरस्कर्त्या संस्थेकडून म्हणजेच महाराष्ट्र विकास महामंडळाकडून विणकरांना देण्यात येईल. हे विणकर ती रक्कम समभाग म्हणून संस्थेमध्ये ठेवतील. बाकीचे ७५ टक्के कर्ज, १० वर्षांच्या कालावधीत परत करावयाच्या मध्यम मुदतीच्या कर्जाच्या स्वरुपात अर्थसहाय्य देणाऱ्या संस्थांकडून मिळवले जाईल. हे कर्ज, संस्थेच्या स्थिरमत्तेच्या तारणगहाणावर मिळवता येईल.

५. विणकरांना दर मीटरमागे २६ पैसे विणाई आकार दिला जाईल आणि या रकमे-मधून, कर्जावरील व्याज, कर्जाचे हप्ते आणि सर्व पर्यवेक्षकीय खर्च वजा केला जाईल. यावरून असा निष्कर्ष निघतो की, हे सर्व खर्च वजा जाता, मालक विणकराला पहिल्या ५ वर्षामध्ये

दरमहा १५० रुपये मिळतील आणि ६ व्या वर्षानंतर दरमहा २१५ रुपये मिळतील. असा हिशेब करण्यात आला. आहे. यावरुन असा अंदाज काढता येतो की, १० वर्षाच्या कालावधीत संपूर्ण कर्जाची परतफेड केली जाईल आणि १० वर्षानंतर मिळणारे संपूर्ण उत्पन्न त्याचे स्वतःचे असेल आणि ही रक्कम अंदाजे दरमहा ८०० रुपये इतकी असेल.

विणकामापूर्वीची व संस्करणाची कामे

६. प्रकरण ५ मध्ये संस्थांची तपशीलवार रचना व प्रकल्पाची वित्त व्यवस्था करण्याची पद्धती दिली आहे. महाराष्ट्र विकास महामंडळ अशी एक दुय्यम संस्था निर्माण करील की, जी विणकामापूर्वीच्या व संस्करणाच्या कामांची शाखा सुरु करील. ही दुय्यम संस्था मराठ-वाड्यातील सहकारी सूत गिरण्यांतून व तसेच बाहेरील सूत गिरण्यांतून सूत विकत घेईल. विणकाम पूर्वतयारीच्या छपऱ्या सुरु करण्यात येतील व त्या या दुय्यम संस्थेच्या मालकीच्या असतील. अशा दोन छपऱ्या नांदेड व औरंगाबाद किंवा जालना येथे सुरु करण्याचे योजिले आहे. विणकाम पूर्वतयारीच्या या छपऱ्यांमध्ये सुताच्या पांजणी केलेल्या ताणामध्ये रुपांतर करण्यात येईल. हा पांजणी केलेला ताणा यंत्रमाग सहकारी संस्थांना पुरवण्यात येईल व दुय्यम संस्थेने दिलेल्या विनिर्दिष्ट तपशीलानुसार संस्था कापड विणतील. नांदेड येथे उभा-रावयाच्या मध्यवर्ती संस्करणगृहामध्ये विणलेल्या कापडावर संस्करण करण्यात येईल. कापडाच्या खरेदी-विक्रीचे काम दुय्यम संस्था स्वतः हाती घेईल.

७. म्हणून, यंत्रमाग सहकारी विणकाम संस्थांना घरपोच पांजणी केलेल्या ताणांच्या स्वरुपात कच्चा माल पुरवण्यात येईल व विणलेले कापड संस्थांकडून गोळा करण्यात येईल. संस्थेने दिलेल्या विनिर्दिष्ट तपशीलानुसार कापड विणणे एवढेच बंधन संस्थांवर असेल. अशारीतीने, उद्योगासाठी कच्चा माल, वेळेवर पुरवणे व खरेदी-विक्रीची व्यवस्था करणे या यंत्रमाग उद्योगापुढील दोन प्रमुख समस्या सोडविण्यात येतील. या रीतीने, व्यापारातील सर्व मध्यस्थांना वगळून मालक विणकरांना बळकट आर्थिक पायावर उभे करण्याचे योजिले आहे. यामुळेच मालेगांव व भिवंडी येथील यंत्रमाग उद्योगाच्या मुळाशी असणाऱ्या सर्व वाईट गोष्टी दूर करता येतील व तसेच मालक विणकराला पुरेशी प्राप्ती होईल, विणकरांना कामाच्या ठिकाणाची व निवासाची चांगली व्यवस्था मिळेल व यंत्रमागावर चांगल्या दर्जाच्या कापडाचे उत्पादन होईल.

८. सुरवातीला प्रत्येक विणकराला दोन माग देण्यात येतील व जसजशी त्याची आर्थिक स्थिती सुधारेल व ज्यावेळी तांत्रिक दृष्ट्या अपेक्षित कार्यक्षमतेने कार्य सुरळीत सुरु राहील त्यावेळी प्रत्येक कुटूंबाला आणखी दोन माग मिळतील व तसेच एखादे अधिक निवासस्थान मिळेल. या पुढील विस्तारासाठी छपऱ्यांच्या डिझाईनमध्ये आवश्यक ती तरतूद करण्यात आली आहे.

९. जमीन व इमारत यासाठी ४·०५ लाख रुपये व सयंत्र व यंत्रसामग्री यांच्यासाठी ५·५५ लाख रुपये एवढा प्रत्येक संस्थेचा भांडवली खर्च असेल. तेव्हा या प्रकल्पालाच्या विणकाम भागात अशा २४ संस्था असल्याने त्यांचे एकूण भांडवल २·३० कोटी रुपये एवढे असेल.

१०. दुय्यम संस्थेच्या मालकीच्या व तिने चालवलेल्या विणकामपूर्व व संस्करण शाखांचा भांडवली खर्च २·३० कोटी रुपये एवढा होईल. या प्रकल्पाला लागणारे खेळते भांडवल अंदाजे ७५ लाख रुपये आहे.

११. हा प्रकल्प अहवाल, भांडवली खर्चाची तपशीलवार विभागणी, खेळत्या भांडवलाच्या गरजांच्या अंदाज व तसेच संपूर्ण प्रकल्पाच्या उपयुक्ततेचे विश्लेषण देतो.

१२. वर नमूद केल्याप्रमाणे, प्रकल्पांच्या विणकाम भागात २४ औद्योगिक सहकारी संस्था असून त्या ८ केंद्रामध्ये विभागल्या आहेत. प्रत्येक केंद्रात ५७६ यंत्रमाग म्हणजेच ६ सहकारी संस्था आहेत. विणकाम भागाचा खर्च प्रत्येक केंद्रासाठी वेगवेगळा करण्यात येतो. नमुन्यादाखल एका शाखेचा खर्च या प्रकल्प अहवालात देण्यात आला आहे. हे करणे आवश्यक आहे कारण पर्यवेक्षकीय व व्यवस्थापकीय कर्मचारीवर्गाच्या गरजांचा हिशेब प्रत्येक केंद्राप्रमाणे करण्यात येतो तर यासंबंधी येणारा बरकड खर्च त्या शाखेतील सर्व संस्था वाटून घेतात. ज्या केंद्रात व ज्या ठिकाणी यंत्रमाग सहकारी संस्था सुरू करण्याचे योजिले आहे, त्या शाखा व ती ठिकाणे खाली दिली आहेत ---

केंद्र	संस्थांची संख्या
(१) नांदेड	४
(२) बसमत	४
(१) औरंगाबाद	२
(२) जालना	४
(१) लातूर	४
(२) परळी	१
(१) वडवणी	१
(२) मानवन	२
(३) बीड	२
एकूण	२४